

Səyyad
AĞBABALI

AĞBABA
poema

Bakı 2023

Səyyad Ağbabalı. “Ağbaba poeması”. 2023-cü il. 104 səhifə

“Ağbaba” poemasının müəllifi Səyyad Ağbabalı Azərbaycan tamaşaçısının, dinləyicisinin və oxucusunun yaxşı tanıdığı jurnalistdir. Onun qələminin məhsulu olan kitablarının və digər yazılarının mayasında vətən, millət, dövlət sevgisi durur. Acılışirinli xatirələrindən süzülüb gələn “Ağbaba” poeması isə müəllifin vətən həsrətindən, itirilmiş torpaqlara qayıtmaq üçün aparılmalı olan mübarizədən, Ağbabanın adət-ənənələrini qoruyub saxlamaq istəyindən, Bütöv Azərbaycan naminə düşüncələrindən ərsəyə gəlmişdir.

“Ağbaba”da qədim türk-oğuz yurdu olan Ağbaba və Şörəyelin keşməkeşli tarixi keçmişi, acı taleyi, həmçinin bu yurd yerimiz uğrunda, sözün əsl mənasında, qəhrəmanlıq göstərən şəxsiyyətləri oxuculara tutarlı tarixi faktlarla təqdim olunur. Müəllif əcdadlar yurduna dönüşə inamı ifadə edir, hər kəsi bu müqəddəs amal üçün mübarizəyə səsləyir.

4701000000-229

A _____ qrifli nəşr

N-098-2023

©Səyyad Ağbabalı

Ulu Öndər Heydər Əliyev Qərbi Azərbaycan haqqında

Əgər tarixi faktları araşdırmalı olsaq, onda xatırlatmalıyam ki, indiki Ermənistan ərazisinin bir hissəsi də vaxtilə Azərbaycan torpaqları idi. Mən həmin ərazini sizə göstərə bilərəm. O, Zəngəzur adlanır. Bir vaxtlar bu yerlər Azərbaycana məxsus olmuş, lakin 1918-1920-ci illərdə Ermənistana keçmişdir. Bir sözlə, tarixə müraciət etməli olsaq, onda görürük ki, Ermənistan Azərbaycana çox şey qaytarmalıdır.

**Böyük Britaniya Kral Beynəlxalq Münasibətlər
İnstitutundakı çıxışından
23 fevral 1994-cü il**

Keçmiş zamanlarda Azərbaycanın torpaqlarının bir qismi əlindən gedibdir. Xalqımız əldən getmiş torpaqların nisgilini indi də çəkir. İndi də Göyçə mahalı, Zəngəzur deyəndə xalqımızın ürəyi ağrıyır, xalq o torpaqların arzusu ilə yaşayır.

Keçmiş dövrlərdə Azərbaycanın torpaqlarının bir qismi cürbəcür hadisələr nəticəsində başqa əllərə keçibdir, o cümlədən indi Ermənistanın sərhədlərinin içərisində olan torpaqların bir hissəsi də dövrü-qədimdən Azərbaycan torpağı, Azərbaycan diyarı olubdur: Göyçə mahalı da, Zəngəzur mahalı da, başqaları da.

**Milli Bayram – Respublika Günü
münasibətilə təntənəli yığıncaqdakı nitqindən
26 may 1996-cı il**

İndi Ermənistan adlanan ərazidən islamın bütün izləri təəssüflər olsun ki, silinibdir. Yəni o ərazidə qədim zamanlardan müsəlmanlar, azərbaycanlılar yaşamışlar. Mən bildiyimə görə, bunu siz daha da dəqiq deyə bilərsiniz, Azərbaycanda islam qəbul edilən zaman, demək olar ki, Azərbaycanın bütün ərazisində qəbul olunubdur. İndi Ermənistan adlanan ərazi, Qərbi Azərbaycan – İrəvan mahalı, Göyçə mahalı, Zəngibasar mahalı, Zəngəzur mahalı – bunlar hamısı müsəlmanlar, azərbaycanlılar yaşayan diyarlar olubdur. Təəssüf ki, bu ərazilərdən, diyarlardan müsəlmanlar çıxarıblar, indi bu ərazilərdə bir nəfər də olsun müsəlman yoxdur. Bu da Ermənistan millətçiliyi, erməni ekstremizmi, erməni şovinizmi siyasətinin nəticəsidir. Əgər Qafqazda islam sivilizasiyası haqqında danışırıqsa, həqiqəti demək lazımdır.

Mən güman etmirəm ki, o torpaqlardan islam əbədi olaraq silinibdir, mən belə hesab etmirəm. İslam harada olubsa, ora bir də gələcəkdir. Mən buna inanıram. İnanıram ki, o yerlərin

sahibləri – müsəlmanlar, azərbaycanlılar oraya qayıdacaqlar. Ona görə o yerləri islamın xəritəsindən heç vaxt silmək olmaz.

**"İslam Sivilizasiyası Qafqazda" mövzusunda
beynəlxalq simpoziumun iştirakçılarının böyük bir qrupu
ilə görüşdəki çıxışı
10 Dekabr 1999**

Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Göyçə, Zəngəzur və digər ərazilər o zamankı sovet hökuməti rəhbərlərinin köməyi ilə Ermənistana verilmiş, Dağlıq Qarabağ erməniləri muxtariyyət qazanmış və onların gələcəkdə qanunsuz ərazi iddiaları üçün zəmin yaradılmışdır.

**31 Mart – Azərbaycanlıların Soyqırımını Günü
münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətindən
27 Mart 2001**

Bəli, bu həqiqətdir ki, 1929-cu ildə Zaqafqaziya MİK-in qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının burada adı çəkilən kəndləri, 657 kvadratkilometr torpağı Ermənistana verilmişdir. Bu həqiqətdir. Ancaq tək bu deyil. Bəhs etdiyimiz ərazi Naxçıvan Muxtar Respublikasından verilmiş ərazidir. Amma bu tərəfdən – indiki Zəngilan, Qubadlı rayonları tərəfindən də torpaqlar verilibdir. Məsələn, məlumdur ki, Mehri rayonunda böyük bir Nüvədi kəndi var. O, çoxminlik əhalisi olan bir kənddir, sırf azərbaycanlı kəndidir. Nüvədi Arazın sahilində Naxçıvanla Azərbaycanın böyük torpağını ayıran, indi Ermənistanın olan Mehri rayonunda, həmin məsafənin düz ortasında yerləşir. Həmin Nüvədi kəndi də 1929-cu ildə Azərbaycanın tərkibindən Ermənistana verilibdir. Amma Nüvədi tamamilə Azərbaycan kəndi və qədim, çox böyük ənənələrə malik olan bir kənddir. Onu da deyə bilərəm ki, həmin Nüvədi kəndinin əhalisi çox dəyanətli insanlardır. Mənim xatirimdədir, hətta Ermənistanın ərazisindən

azərbaycanlıların əksəriyyəti çıxarıldığı halda, 1991-ci ildə onlar Nüvədidən çıxmırdılar. Sonradan onları oradan zorla çıxarıb Zəngilandakı Vejnəli kəndinin yanına gətirdilər. Orada çadırlarda yaşayırdılar. Onlar doğma kəndlərindən çıxmırdılar, mübarizə aparırdılar. Onları oradan çıxara da bilmirdilər. Sonradan bir neçə dəfə Naxçıvana mənim yanıma gəldilər, imdad istədilər. Amma mən özüm Naxçıvanı çox çətinliklə qoruyurdum, onlara nə edə bilərdim? Buna baxmayaraq, onda bizim imkanımız var idi, Zəngilan rayonunun Vejnəli kəndinin yanında yerləşən çadırlara, nüvədililərin yanına vertolyot vasitəsilə bir neçə dəfə nümayəndələr göndərdim. Biz oraya müəyyən yardım göndərdik, onlarla əlaqə saxlayırdıq. Yəni o dövrdə və sonralar təkcə Naxçıvanın torpaqları yox, Azərbaycanın başqa hissələrindən də torpaqlar, təəssüflər olsun ki, əldən gedibdir. İndi bizi Naxçıvandan ayıran, sərhəddən dəmir yolu ilə getsək, təxminən 46 kilometr məsafə, Ermənistanı İrana bağlayan məsafə əldən gedibdir.

O vaxt, hətta Zəngəzur Ermənistana verilən zaman da onun ərazisi o qədər deyildi. Dünən biz xəritə ilə baxırdıq, onun Araza çıxan ərazisi 10 kilometr olubdur. Amma sonradan o tərəfdən, Naxçıvana daxil olan kəndlər əlindən alınıbdir. Ermənilər bu tərəfdən, yəni Zəngilandan – o vaxt Zəngilan deyildi, Cəbrayıl qəzası hesab olunurdu – bir hissəni alaraq, Ermənistana qatarıq 10 kilometrlik məsafəni indi 46 kilometr ediblər. Bilirsiniz, bunlar hamısı gedən proseslərdir, amma bizim zərərimizə olan proseslərdir. Bunlar bizim torpaqlarımızın bax, beləcə, tədricən əldən getməsi prosesidir.

Bir halda ki, söhbət düşüb, mən bir tarixi faktı da çatdırmaq istəyirəm, baxmayaraq ki, bu, artıq məlumdur. Bəli, 1968-ci ildə, 1969-cu ildə Ermənistan Azərbaycana qarşı yenə də torpaq iddiaları ilə çıxış edibdir. Onlar Zaqafqaziya Kartoqrafiya İdarəsinin, gərək ki, 1932-ci ildə yaratdığı xəritələrdən o vaxt istifadə etmişdilər. Məlumdur, gərək ki, bunu Həsən Həsənov da bilir – o vaxt o xəritələri yaradanların da hamısı ermənilər

olmuşdular və Şübhəsiz ki, həmin xəritələri saxtalaşdırmışdılar. Təəssüf ki, bizim tərəf bu barədə sayıq olmayıbdır. Elə bizim millətimizə zərər vuran xüsusiyyətimiz bir də bundan ibarətdir ki, belə hallarda biz nəinki sayıq olmuruq, çevik də olmuruq. Amma təəssüf ki, müqabil tərəf bizdən sayıq da, çevik də olur, bəzən bizdən güclü də olur. Onlar bu xəritələri götürərək Azərbaycanın cürbəcür hissələrindən, Ermənistanla sərhəd olan hissələrindən torpaqların iddiasına başlamışdılar. Mənim xatirimdədir, o vaxt mən respublikanın rəhbəri deyildim, amma rəhbər vəzifə tuturdum. Respublikanın o vaxtkı rəhbərləri Ermənistanın rəhbərləri ilə bir neçə dəfə görüşlər keçirdilər. 1968-ci ildə bir protokol da imzalamışdı. O protokol da indi arxivdə var, dünən onu mənə bir də göstərdilər. Ermənilər Naxçıvanın Ermənistanla sərhədində Sədərək rayonunun ərazisindən bir qisim torpaqları, sonra Ordubad tərəfdən Mehri ilə sərhəddə olan torpaqları, Gədəbəy rayonundakı – mənim xatirimdədir, orada bir Tağlar kəndi var idi, – Tağlar kəndini, sonra Qazax, Qubadlı və Laçın rayonlarından bir neçə hissə torpaqları iddia edirdilər. Təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərləri də bununla razılaşmışdılar, protokol da imzalamışdı. 1969-cu ilin may ayında Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti, onun sədri mərhum İsgəndərov fərman imzalamışdı ki, o torpaqlar verilsin. Bunun icrası bir balaca ləngidi. Yaxşı ki, ləngidi. Bilirsiniz ki, 1969-cu ilin iyul ayında mən Azərbaycanın o vaxtkı Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçildim. İndi mən o günləri xatırlayıram. Bir neçə gün idi ki, işləyirdim, bu məsələni gətirib mənim qarşıma çıxartdılar. Moskvadan da çox böyük təzyiq edirdilər ki, qərar qəbul olunub, tez edin, icrasına sərəncam verin. Dedim, bilirsiniz, bu qərar mayda qəbul olunub, əgər iyul ayına qədər icra edilməyibsə, imkan verin, mən onu bir araşdırım. Şübhəsiz ki, mən araşdırandan sonra gördüm ki, buna razılıq verə bilmərəm. Mən razılıq vermədim. Bu da məlumdur. Nə qədər ki, mən Azərbaycanda işlədim, o qərar həyata keçmədi. 1985-ci ildə Ermənistan tərəfi o qərarın həyata keçirilməsinə nail olmuşdur:

Yenidən komissiyalar təyin edilmişdi, yenidən protokollar yazılmışdı, həmin o torpaqları, o cümlədən Naxçıvandan bir qisim torpaqları Ermənistanına vermişdilər.

Bunları bilmək lazımdır. Mən hesab edirəm ki, əldən gedən torpaqlar nə vaxtsa qayıtmalıdır. Azərbaycanın tarixi torpaqları qayıtmalıdır. Xalqımız da daim bilməlidir ki, bizim tarixi torpaqlarımız hansılar olubdur, hansılar nə vaxtsa əlimizdən gedibdir, nəyə görə əlimizdən gedibdir və Şübhəsiz ki, bunlar qayıtmalıdır. Biz də qaytara bilməsək, gələcək nəsillər bunları qaytaracaqlar. Ermənistanın Azərbaycana qarşı bu siyasəti XX əsrdə həmişə davam edibdir. Mən bu torpaqlarla əlaqədar məsələni dedim. 50 il bundan əvvəl, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlılar Ermənistandan deportasiya olunublar. O, Azərbaycan torpaqları idi də. Həmin torpaqlardan, hansılar ki, o vaxtlar – 1918, 1919, 1920-ci illərdə mübahisə nəticəsində Ermənistanın əlinə keçdi, ondan sonra – 40-50 il yaşayandan sonra – 1948-ci ildə hesab elədilər ki, azərbaycanlıları oradan tamamilə çıxartmaq lazımdır, sonra heç kim deməsin ki, bunlar Azərbaycan torpağı olubdur.

**Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Komissiyasının
İclasındakı nitqindən
14 yanvar 1998**

**Prezident İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycandan
olan bir qrup ziyalı ilə görüşü zamanı etdiyi
çıxışından seçmələr:**

Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir. Ancaq əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər, ancaq buna nail ola bilməyiblər. Çünki tarix var, sənədlər var, xəritələr var. Bu binada

nümayiş etdirilən, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən xəritə bir daha onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb. İndi əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, dünya ictimaiyyəti də bunu bilsin. Artıq bu istiqamətdə işlər başlamışdır. Ancaq, əminəm ki, İcma bu işləri daha məqsədyönlü şəkildə və nəticəyə hesablanmış tərzdə aparacaqdır.

1980-ci illərin sonlarında sovet hökuməti xalqımıza qarşı növbəti cinayət törətdi. Bu dəfə Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətdən getməsindən istifadə edən həm erməni millətçiləri, həm onların sovet hökumətindəki havadarları dərhal hərəkətə keçdilər. Heydər Əliyev 1987-ci ilin noyabrında bütün vəzifələrdən uzaqlaşdırıldıktan iki həftə sonra erməni millətçiləri baş qaldırdılar. Sovet hökuməti onlara dəstək oldu və həm Qarabağda, həm o vaxtkı Ermənistan Respublikasında xalqımıza qarşı növbəti cinayət başlandı. Azərbaycanlılar tarixi diyarı olan Qərbi Azərbaycandan deportasiya edildi və biz bu tarixi yaxşı bilirik, xatırlayırıq və azərbaycanlıların yaşadıkları o məntəqələrin sayını da yaxşı bilirik 170-dən çox kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşayırdılar. Mən o vaxtkı Ermənistanı nəzərdə tuturam, Ermənistan Respublikasını nəzərdə tuturam, 90-a yaxın kənddə azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil edirdilər və bütövlükdə 300-dən çox şəhər və kənddə azərbaycanlılar yaşamışlar. Onların hamısı 3 il ərzində Ermənistandan zorla çıxarıldı, qovuldu, bir çoxları öldürüldü, onlara işgəncələr verildi. Bütün bu cinayətlər sovet hökumətinin gözünün önündə baş vermişdi. Sonuncu kəndimiz Nüvədi 1991-ci ilin avqustunda deportasiyaya məruz qaldı. O da azmış kimi Qarabağda da xalqımıza qarşı cinayət törədildi.

Təkcə XX əsrdə xalqımız nə qədər böyük bəlalarla üzləşmişdir. Ancaq sınımadı, əyilmədi, inamını itirmədi, güc topladı və nəticədə istədiyinə nail oldu. İki il bundan əvvəl biz öz tarixi missiyamızı şərəflə yerinə yetirərək ədaləti bərpa

etdik, düşmənləri torpaqlarımızdan qovduq, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etdik. Bu gün azad edilmiş torpaqlarda yaşayırıq, qururuq, yaradıırıq, dağıntıları aradan qaldırıırıq və dünyaya göstərməyə çalışırıq ki, gəlin, baxın, gözlərinizi açın, bu vəhşilikləri törədən sizin sevimli erməni xalqıdır. Bu cinayətləri hansısa yad planetdən gələnələr yox, sizin sevimli və himayəniz altında olan erməni xalqı törədib, məscidləri dağıdıb, tarixi abidələri dağıdıb, qəbirləri dağıdıb, olmazın vəhşiliklər edib. Eynisini onlar Qərbi Azərbaycanda da ediblər.

Hesab edirəm ki, Qərbi Azərbaycan İcmasının bundan sonra daha mütəşəkkil formada fəaliyyət göstərməsi hamımız üçün çox önəmlidir həm Qərbi Azərbaycandan olan insanlar üçün, həm də bütün Azərbaycan xalqı üçün. Hesab edirəm ki, biz bu işi bundan sonra daha məqsədyönlü şəkildə aparmalıyıq. Yəni, təşkilat qurulub, İcma qurulub, dövlət orqanları öz dəstəyini göstərir və göstərəcək.

Qərbi azərbaycanlılar qanunsuz olaraq dəfələrlə deportasiyaya məruz qalmış toplumdur. Onların hüquqları bərpa edilməlidir və onlar öz doğma torpaqlarına qayıtmalıdır. Mən bunu deyəndə təxmin edirəm, yenə də Ermənistanda növbəti dəfə isterika başlayacaq ki, Azərbaycan gəldi bizi işğal etdi və sair. Yox. Biz bunu sülh yolu ilə etmək istəyirik. Biz hüquqlarımızı sülh yolu ilə təmin etmək istəyirik və yenə də deyirəm, bütün konvensiyalar bu hüququ tanıyır. Ona görə buna nail olmaq üçün biz, o cümlədən beynəlxalq müstəvidə daha fəal olmalıyıq. Hesab edirəm ki, İcmanın çox mötəbər bir rəqəmsal platforması olmalıdır, bir portalı olmalıdır. Orada həm tarixi həqiqətlər, həm tarixi abidələrimiz, ermənilər tərəfindən dağıdılan saraylar, məscidlər, şəhərlər, Azərbaycan tarixi irsinin silinməsi ilə bağlı olan faktlar öz əksini tapmalıdır. Məsələn, indi bunu artıq dünyada da bilməyə başlayırlar və sual olunur, bu sualı biz qoymuşuq, Azərbaycan nümayəndələri, bu məsələ

ilə məşğul olan insanlar qoyublar, indi göstərin görək İrəvanın tarixi mərkəzi haradır? Haradadır İrəvanın tarixi mərkəzi? Əgər deyirsiniz ki, guya bu, dünyanın ən qədim şəhəridir. Haradadır bunun tarixi mərkəzi? Bəs, necə ola bilər ki, İrəvanda tarixi mərkəz yoxdur? Qoy, bu sadə suala cavab versinlər. Cavab da gün kimi aydındır. Ona görə ki, bu tarixi mərkəz Azərbaycan xalqının tarixi irsi idi, hansı ki, onlar dağıdıblar. Şəhərsalma adı altında bütün tarixi binalarımız, o cümlədən İrəvan qalası, Sərdar sarayı dağıdılıb. Yəni, bütün bunlar göstəriləlidir. Yəni, siyasi və hüquqi tərəfdən başqa, istənilən məsələdə bunun tarixi mahiyyəti də əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə bizim işimiz bu tarix üzərində qurulmalıdır.

Erməni xalqı nə vaxt bizim torpaqlarımıza köçürülüb? Hamımız yaxşı bilirik. Qarabağa nə vaxt köçürülüb? Zəngəzura nə vaxt köçürülüb? Kim tərəfindən köçürülüb? Necə köçürülüb və hansı məqsədlə köçürülüb? Hamısını yaxşı bilirik. Onların bizim ərazimizdə, Cənubi Qafqazda heç vaxt dövləti olmayıb. Əgər nə vaxtsa olubsa, hələ bəlli deyil kimin dövlətini onlar öz adlarına çıxmaq istəyirlər, bu, başqa yerdə olub. Ona görə, biz bunları mütləq məqsədyönlü şəkildə, təşkilatlanmış qaydada, düzgün formada təqdim etməliyik. Əminəm ki, buna nail olacağıq.

Fürsətdən istifadə edərək mənim haqqımda dediyiniz bütün xoş sözlərinizə görə təşəkkürümü bildirmək istəyirəm. Mən əvvəlki dövrdə adətən 24 dekabr günündə məcburi köçkünlərlə bir yerdə olurdum, doğum günümü heç vaxt qeyd etməmişəm, ancaq ailə üzvlərimlə qeyd etmişəm. Hesab edirəm ki, bugünkü gündə istisna deyil, yenə də ailə üzvlərimlə birlikdə qeyd edirəm.

24 dekabr 2022-ci il

“AĞBABA”NI NİYƏ YAZDIM?

Düşündüklərimi qələmin vasitəsilə dilə gətirməyimin yaşı 55-i haqlayıb. “İmzamı oxucuların, səsimi isə ekran-efirdən eşidən dinləyici və tamaşaçıların tanıdığını” iddia etmək, yəqin ki, yalnız özgüvəndən qaynaqlanmaz. İrili-xırdalı yazıları, reportaj və şərhləri, taleyüklü ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı analitik təhlil materialları, 20-dən çox sənədli televiziya filminin ssenarisini və qələmimin başqa məhsullarını toplasaq, şübhəsiz, ortada gözə dəyən nəşə olar, ələ gələn gərəklə bir şey tapılar. Bir neçə kitabın da müəllifiyəm. Onların arasında “Ağbaba” ilə eyni cərgədə gördüyüm “Bir ömür yaşadım ağı-qaralı”nın öz yeri var. Mənə elə gəlir ki, bu kitab həm bir ağbabalının, həm də müəyyən mənada, Ağbabanın ağı-qaralı ömrünü yaşadanın şəxsiyyətinin bədii ifadəsidir.

Qarşımda adını çəkdiyim ömür kitabımdır. Gözlərim “Böyük Ustad” deyə müraciət etdiyim Zəlimxan Yaqubun “Ön söz”ünə

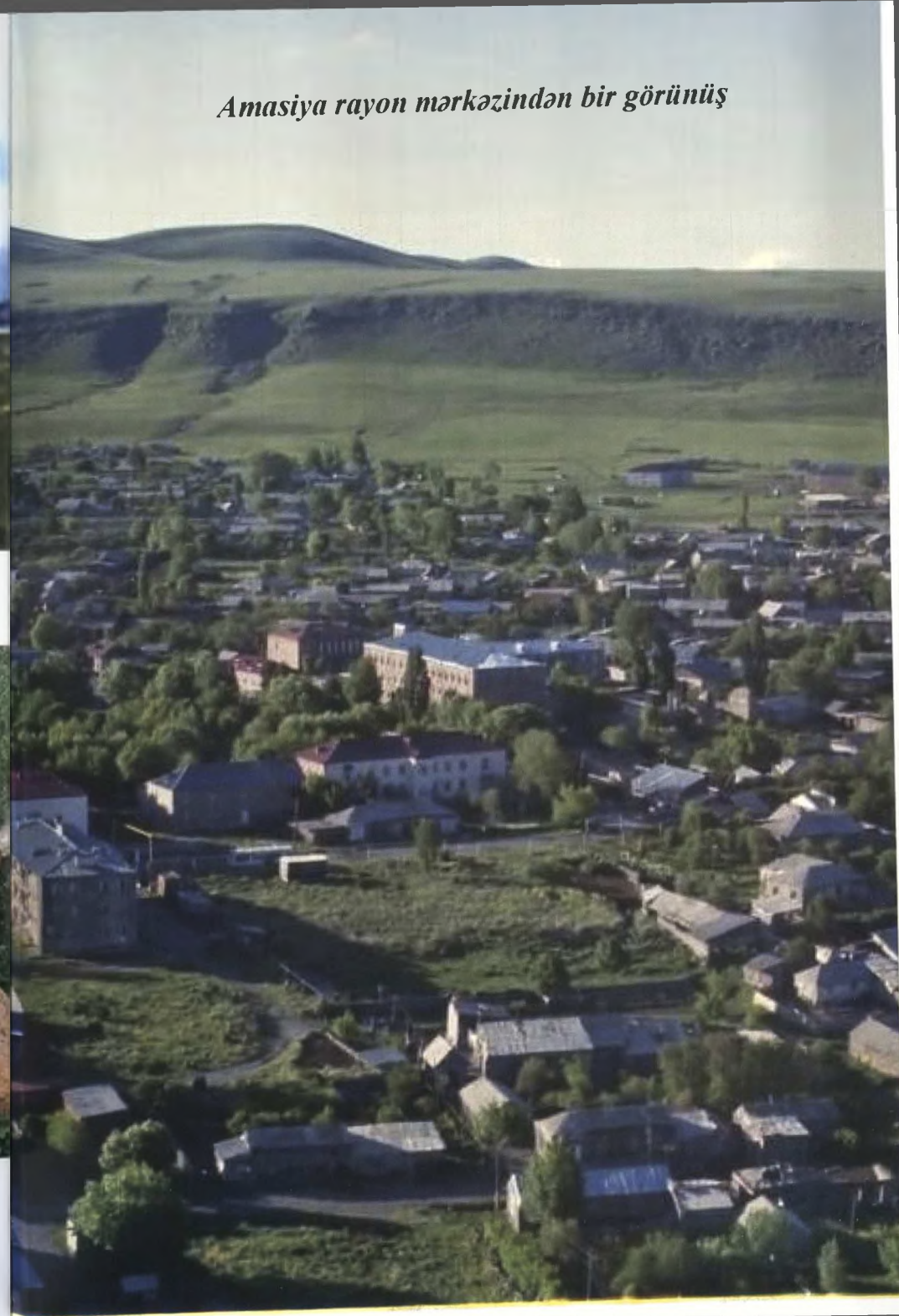

Müəllifin doğulub boya-başa çatdığı Çaybasar kəndində viran edilmiş orta məktəb binası.

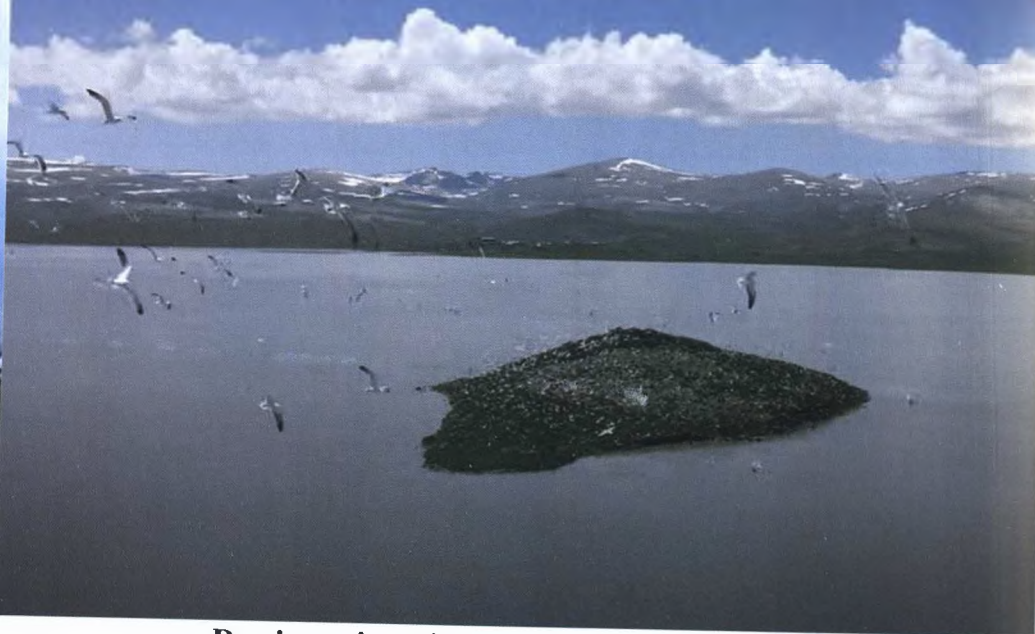

Ağbabada erməni vandalizmin törətdiyi vəhşiliklərə şahidlik edən məzar daşları.

Amasiya rayon mərkəzindən bir görünüş

*Dəniz səviyyəsindən 2020 metr hündürlükdə
qərar tutan Arpa gölü*

Ağbabadakı Balıqlı məscidi

sancılıb qalıb. Ustad yazır: “Səyyadın ömür kitabında əvvəlcə açılıb pardaqlanan, sonra kül kimi qovrulmuş bir Ağbaba dünyası var. Əvvəlcə taybatay açılan, sonra birdəfəlik bağlanan qapılar var. Əvvəlcə alışan, sonra birdəfəlik sönən ocaqlar var. Bu yerdə istəməz Balzakın məşhur bir fikrini xatırlayıram: “*Bir insanın tarixini yazmaq bir şəhərin tarixini yazmaqdan çətindir*”. *Yurd-yuvası dağılan, qaçqınlıq-köçkünlük görən, gözü görə-görə Arpaçayı, Çaybasarı, Ağbabası əlindən gedən, dəfələrlə ölümün ağzından qurtaran, Ağbaba faciəsi azmış kimi, Qarabağın bütün ağrı-acılarını öz içindən keçirən bir vətəndaş ziyalı, yazıçı, jurnalist, qələm sahibi haqda yazmaq, əlbəttə, çətindir. Çətindir, amma şərəflidir. Çünki deməyə söz var. Mən Səyyadın yaradıcılığına bütün xırdalıqları ilə nüfuz edəndə görürəm ki, onun ictimai-siyasi fəaliyyəti, dövlətçilik təfəkkürü hələ neçə-neçə kitabın yazılmasına zəmin yaradan bir xəzinədir. Arzu edirəm ki, Səyyad Ağbabalı bu yolu davam etdirdin*”.

Allah sənə rəhmət eləsin, Böyük Ustad! Sənin qələmindən süzülüb gələn fikirlərin “Ağbaba”nın “dünyaya gəlməsində” çox böyük rolu var. Onu qələmə alarkən canı canımdan, qanı qanımdan olan Borçalaya xəyalən neçə dəfə səfər etdim. Hər yerdə göz-lərim səni gördü, hayqıran səsinin vurğunu olaraq donub qaldım. Doğulduğun torpaqdan, onun yetirdiyi övladların qəhrəmanlığından, yazdıqları tarixi səhifələrdən, nəsihət və vəsiyyətlərdən bəhrələndim. Amma elə hey düşünürdüm, görəsən, Ustad sağ olsaydı “Ağbaba”ya ön söz yazdımı, yazsa nə yazardı?

Hələ gənçliyimdən içimdə sanki bir Ağbaba gəzdirdim. Tələbəlikdən başlayaraq bütün yazılarımin və qeydlərimin altında “Ağbabalı” imzası olardı. Ağbaba adı, Ağbaba soyadı Azərbaycan dinləyicisinin qulağında radio dalğaları vasitəsilə 1988-ci ilin avqustundan eşidilməyə başladı. 1993-1996-cı illərdə Ulu Öndər Heydər Əliyevi xarici səfərlərdə telejurnalist kimi müşayiət etdi-

yimə görə Ağbabanın adı dünyanın beş qitəsindən eşidildi. Ağbabanı yaşatmağa çalışdım. Mənim yaşamağım, jurnalist fəaliyyətim üçün Ağbaba sönməz bir Günəş kimi ruh, qol-qanad verdi. Özüm boyda dərdimi Ağbabanı həmişə ürəyimdə yaşatdım.

İnsan gözünü yumduğu an ortada məsafə anlayışı qalmır ki? Xəyala dalıb gözlərimi yumanda, yuxularımda tez-tez Ağbabaya getdim. Hövlənk oyandım. Həmin anlarda həmişə nəfəsim tən-gidi. Ağbabanı görməyimin yuxu olduğunu bilib saatlarla yata bilmədim. Mən onu qarabaqara izləməyə çalışsam da, o həmişə məndən qaçdı. "Ağbaba"nı yazmağım da qovuşa bilmədiyim yurd-yuvamıza olan borcumun çox cüzi bir hissəsini verməyə bir cəhddir.

Xalq şairi Vahid Əzizin yazdığı və yanıqlı bir səsin ifasında səsləndirilən "Dərələyəz" poemasını dinlədim. Ruhum sarsıldı. Sehlənmiş bir vəziyyətə düşdüyümü sandım. Ağbaba bütün vüqarı, əzəməti, gözəlliyi, indiki qərrib və əzgin halı ilə gözlərimin önündə canlandı. Mənə elə gəldi ki, müraciətində mənə "qələm dostum" deyən Vahid Əziz böyük Vətən sevgisi ilə yoğrulmuş yurd həsrətindən, həm də istedadından bir damcı gələmimə çirtildatdı. "Ağbaba"nı yazmaq istəyim bütün varlığımı çulğadı. "Dərələyəz"ə qulaq as!" deyən Vahid Əzizə minnətdaram.

Əziz oxucu!

"Ağbaba"nı ona görə yaza bildim ki, qədim yurd yerimizdən boy göstərən və Azərbaycanda Qərbi Azərbaycan tarixinin sanballı tədqiqatçılarından birinin – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Dövlət Mükafatı Laureatı Nazim Mustafanın "Qədim türk-oğuz yurdu: Ağbaba-Şörəyel" adlı tədqiqatını dəfələrlə oxudum. Məhz ona görə də "Ağbaba"da bütövlükdə 91 ifadəyə, ada, hadisəyə, toponimə izah verməyə ehtiyac yarandı. Səmimi olaraq etiraf edirəm

ki, düşüncə və qələm dostumun verdiyi sanballı məsləhətləri çox kara gəldi. Bütün etdikləri üçün hörmətli alimimizə həmişə bir şükran borcum olacaq. Məncə, Nazim Mustafanın Ağbaba və Şörəyel tarixi ilə bağlı qeyidləri və ən böyük ağbabalı, Ağbaba qartalı Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd Ağaya həsr etdiyi sənədli oçerkdəki tarixi faktlardan bəhrələnmək də "Ağbaba"nı tamamlayır. Məqsəd odur ki, kitabı oxuyanlar qədim oğuz yurdu, onun keşməkeşli taleyi, eləcə də görkəmli şəxsiyyətləri haqqında təsəvvürə malik ola bilsinlər.

"Ağbaba"nı qələmə almaq üçün yaddaşımı dəfələrlə təzələməyə çalışdım. Ata-babalardan eşitdiklərimi xatırladım. Vaxtilə etdiyim qeydləri saralmış vərəqlərdə arxivdən taparaq bir daha, bir daha oxudum. Yaşı səksənin üzərində olan ağbabalı nənə və babaları dinlədim. Dəyərli məsləhətləri üçün ağsaqqal və ağbirçəklərə təşəkkür edirəm. "Nəvələrinin soyadı Ağbabalıdır. Ən azı, onlara "Ağbaba" adlı bir hədiyyə etmək istəmirsən?" sualı ilə mənə həmişə küncə qısnayan oğlum Xaqani ilə "Ağbaba"-nın süjet xəttini müəyyənləşdirmək üçün günlərlə söhbətləşdik. Poemanın ərsəyə gəlməsində onun zəhmətini, bəlkə də, boyumu aşan bu işə girişməyim üçün etdiyi təkidləri, tələbkar oxucu kimi söylədiyi fikirləri, onun Ağbaba sevgisinin təsirini xüsusi qeyd etmək istəyirəm.

Əziz oxucu!

Mən "Ağbaba" yoluna çıxmaya bilməzdim ona görə ki, erməni-daşnak şovinizmi milyonlarla soydaşımın, doğmalarımın sinəsinə dağ çəkmiş, türklərə, azəri türklərinə qarşı dəfələrlə soyqırım törətmişdir. XX əsrin Xatını hesab edilən Xocalı soyqırımını gözlərimin önündə törədilmişdir.

Mən "Ağbaba" yoluna çıxmaya bilməzdim ona görə ki,

1989-1991-ci illərdə Polyaniçkonun (o, həmin vaxtlar Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi vəzifəsini tuturdu) yaratdığı Təşkilat Komitəsində jurnalist kimi fəaliyyət göstərəndə Xankəndidə, Şuşada, azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdə daşnakların qanlı caynaqlarının torpağımıza və soydaşlarımızın bədəninə necə sancıldığına şahidi olmuşam.

Mən "Ağbaba" yoluna çıxmaya bilməzdim ona görə ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevi xarici səfərlərdə müşaiyət edən jurnalist kimi söz sahibi dövlətlərin və nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların Azərbaycan düşmənçiliyini, erməni lobbisinin fitnəkarlığını və riyakarlığını dəfələrlə canlı müşahidə etmişəm.

Mən "Ağbaba" yoluna çıxmaya bilməzdim ona görə ki, 1960-cı ildə atam xəstəliyindən dolayı Gümrü (Leninakan) şəhərindəki xəstəxanalardan birindəki palataya yerləşdirilərkən yaşlı bir erməninin "mənim gözlərimi bağlayıb sonra bu türkü palatadan çıxarın" deməsini anam mənə ağlaya-ağlaya danışmışdı.

Mən "Ağbaba" yoluna çıxmaya bilməzdim ona görə ki, Amasiya rayonunda rəhbər vəzifəyə təyin olunmağımla əlaqədar 1984 və 1987-ci illərdə Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Dəmirçiyanın və digər türk düşməni katiblərin qəbulunda olarkən onların mənə necə nifrətlə süzdüklərinin şahidi olmuşam.

Mən "Ağbaba" yoluna çıxmaya bilməzdim ona görə ki, yurd-yuvamızı dağıdıb əlimizdən alan, tarixi abidələrimizi viran qoyan, qəbristanlıqlarda goreşənlik edənlərin insanlığa sığmayan əməllərini görmüşəm. Ağababa kəndlərinin – tarixi türk adlarının-dəyişdirilməsinin hansı nəticələrə hesablandığını bilirəm. Hazırda kəndlərimizin adları bu formada erməniləşdirilmişdir: Güllübulaq

– Byurakan, Oxçoğlu – Vaxçi, Qaraməmməd – Meğraşad, Çaxmaq – Kamxut, Mağaracıq – Odaşen, Qaraçanta – Əzizbəyov – Areqdanem, Hamasa – Amasiya, Cələb – Cradzor, İlli – Hoğmik, BaytarHovtun, Daşkərpü – ləğv edilib, İbiş – Yerizak, Qon-

calı – Zarişad, İlanlıÇaybasar – Aravet, Düzkənd – Alvar, Qaranamaz – Yeni yol – Ağvorik, Göllü – Vardenis, Təpəköy – Verdaşen, Sultanabad – Şurabad – Paxaki, Balıqlı – Zorakert, Öksüz – Darik, Güllücə Çaxkut, Ellərköy – Lorasar, Hozukənd-Quzukənd – Qarnariç, Çivinli – Yeğnəsar, Qarabulaq – Sağik.

Mən "Ağbaba" yoluna çıxmaya bilməzdim ona görə ki, daşnak ideologiyasının müasir dövrdəki liderlərindən birinin – Zori Balayanın 1988-ci ilin noyabrında Ermənistan rəhbəri ilə birlikdə Düzkənd kəndinə gəlib bir qrup kənd sakinini görəndən sonra "Bu murdar türklər hələ burdadır?" ifadəsini qəzəblə söyləməsinin canlı şahidlərindən biri mənim əmim olub. Balayan həmin kaftar köpəkdir ki, 1996-cı ildə dərc etdirdiyi "Ruhumuzun canlanması" kitabında yazır: "13 yaşındakı türk uşağının başından, sinəsindən və qarnından dərisini soydum. Saata baxdım. Türk uşağı 7 dəqiqə sonra qan itirərək dünyasını dəyişdi. İlk sənətim həkimlik olduğuna görə humanist idim. Ona görə də türk uşağına etdiyim bu əməllərə görə özümü xoşbəxt saymadım. Amma ruhum xalqımın bir faizinin belə qisasını aldığı üçün sevincdən qürurlanırdı. Xaçatur daha sonra ölmüş türk uşağının cəsədini hissə-hissə doğradı və o türklə eyni kökdən olan itlərə atdı".

Təkcə yuxarıda qeyd olunanları içindən keçirən hər bir Azərbaycan vətəndaşı – uşaqdan böyüyədək gərək düşmən üstə yeriyyəydi. Yeridi də. Adının önünə böyük hərflərlə VƏTƏNDAŞ sözü yazılan şair Məmməd Araz demişkən:

**İndi bizim ölümlə çarpışan çağımızdı,
Ölümün boğazından yapışan çağımızdı,
Ölümlə tərcüməsiz danışan çağımızdı,
Qılınc qap, VƏTƏN oğlu,
Bizi VƏTƏN çağırır!**

Bəli, Vətənin bir qarışı, bizdən min kilometrə uzaqda olsa belə, bizi çağırır. Ağbabada bizi çağırır, haray salır, hayqırır.

Ağbabanın tarixini, taleyini daha titizliklə öyrəndikcə mənə aydın oldu ki, biz hələ də millət və xalq olaraq bütövlükdə bütöv Azərbaycanın tarixini lazımınca öyrənməmişik. Sovet dönməninin dəmir pərdəsini tariximizin üstündən lazımınca götürüb kənara tullamamışıq. Gəncliyə tarixin toz basmış səhifələrini qədərincə silib təhvil verməmişik. Zənnimcə, əlində qələmi olan sağlam düşüncəli hər kəs bütöv Azərbaycan haqqında, onun tarixi şəxsiyyətləri barədə, ən azı, məlumatverici bir nəşr ortaya qoymalıdır. Doğulduğumuz, boya-başa çatdığımız yuvamızı unutsaq məmləkətimizi unudacağıq. Qədim yurd yerlərimizə sahib çıxmaq istəyənlərə fürsət tanımış olacağıq. Var olanı müqəddəs bir varlıq kimi qoruyub, itirdiklərimizin davasını həm də qələmlə etməliyik.

Mən bu fikirlərlə "Ağbaba" yoluna çıxdım. Əgər bu yolçuluqdan, ən azı, sağ qalan ağbabalıların ürəklərinə bir sərinlik gətirə bilsəm, yaxud bu kitabı oxuyan hətta bir neçə nəfər belə, Ağbaba haqqında nəsə öyrənib yaddaşına yazsa və onu, ən azı, ətrafındakılara danışarsa, demək məqsədə nail olmuşam.

Əziz oxucu!

Mən şair deyiləm. Şair sözünün ağırlığına mənim çiynlərim əsla tab gətirməz. Mən içimdəki Ağbaba sevgisini, yurd-vətən, itirilmiş torpaqlar həsrətini, o torpaqların qorunmasında canlarını fəda edənlərin qəhrəmanlığını, düşməyə nifrət dolu qəzəbimi öz çapımda nəzmə çəkməyə cəhd etdim. Alındı, alınmadı? Nəyə nail olduğuma sən qiymət verəcəksən. Bu qiymət təkcə Səyyad Ağbabalıya yox, bütövlükdə "Ağbaba"ya aid olacaq.

31 mart 2020-ci il

Üç il sonra nəşriyyata

"Ağbaba"nın ideya müəllifi və ən tələbkər oxucusu israrla üstümə gəlib onu kitab halına salmağımın vacibliyini dəfələrlə desə də, mən o havada deyildim. Həmişə içimdə bir fikir dolaşdı: "Belə qismətlər şairlərin boynuna biçilib".

"Ağbaba"nı qələmə aldığımdan altı ay keçdi. 2020-ci il sentyabrın 27-də Vətən müharibəsi başladı. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin sərkərdəlik qabiliyyəti və Azərbaycan Ordusunun gücü ilə 44 gün ərzində düşmən diz çökdü. Azadlıq Günəşi bütöv Azərbaycanın üzərinə gecəli-gündüzlü doğdu. Qələbə sevinci hələlik düşmən tapdağında olan Qərbi Azərbaycanın dağına-daşına, gülünə-çiçəyinə, qarına-borana, bulağına-çayına, yağışına-dolusuna da, mənəcə, yansıdı. Bu qələbədən bəhs edən bir neçə mövzunu qələmə alıb dövrü mətbuatda dərc etdirdim. Onun ikisi – "Şuşalı polis oğlan" və "28 il sonra yenidən Şuşada" sərlövhəli oçerklər qələmə bir rahatlıq və sərinlik gətirdi.

"Ağbaba" isə yazı masamın bir küncündən həmişə mənə "baxırdı". Mənə elə gəlirdi ki, "Ağbaba"nın müəllifi olmağı haqq etmirəm. Ağbaba üçün özlərini qurban verən böyük ağbabalıların cəngavər görkəmli bədənləri, səhvə görə insanı gılinc kimi doğrayan zəhmli baxışları, ağbabalı usta qələm və incə ürək sahiblərinin nurlu çöhrələri gözlərimin önündə canlanırdı. Elə bir ağırlığın altına girmişdim ki, nə apara bilirdim, nə də ata bilirdim. Beləcə düz üç il keçdi. "Ağbaba"-nın təəssübkeşi, tələbkər hüquqşünas oxucu bu dəfə qarşımda dayanıb Roma hüququnun prinsiplərindən birini dilə gətirdi: "Pakta sunt servanta – müqavilələr icra olunmalıdır!". Daha sonra "Ağbaba"nın son bəndlərindən birini

Şimşəklər çaxacaq, Göy tutulacaq,
Azadlıq Ordusu sel tək axacaq,
Şahinlər havada süzüb çaxacaq,
İlham əmr edəcək: "İrəli!" babam,
Onda görəcəksən vur əli, babam!

söyləyib əlavə etdi: "Dərindən düşün və qərar ver. Sən poemanı qələmə alanda hələ İkinci Qarabağ müharibəsinin başlamasına beş ay qalırdı. Arzun çin olub. Daha nəşrlə bağlı bəhanə axtarmaq lazım deyil. Xahiş edirəm gedin nəşriyyata". Beləcə "Ağbaba" yazı masamın üstündən nəşriyyata yollandı. İndi hər bir Qərbi Azərbaycanlının içində yurda dönüş hissi alovlanır. Göyçə, Zəngəzurun bir addımlığında olduğumuz kimi, Qarsın söykəndiyi dağın zirvəsinə sancılan və sinələri qabardan ay-ulduzlu hilalın yanında dayanıb Gümrü qarışıq Ağbabanın da bir parçasını görmək mümkündür.

"Tarix təkrarlanır" deyiblər. XX əsrin əvvəllərində daşnak zülmündən xilas olmaq üçün İrana, Türkiyəyə birtəhər pənah aparan ağbabalıların sağ qalan qismi minbir məşəqqətlə də olsa, doğma yurda dönə bilib. Yaşlı nəslin ömrü vəfa etməsə belə, övladlarımız, nəvə-nəticələrimiz Ağbabaya dönəcəklər. Dönəcəklər ki, düşmən topal atlarını dərələrə sürməsin, çaylarımızı və Arpa gölünü, bulaqlarımızı murdarlamaqda davam etməsin. Dönəcəklər ki, dağıdılmış qəbiristanlıqların harayına çatıb ruhları rahatlasınlar. Dönəcəklər ki, kəhər atlar şahə qalxıb Ağbaba dağlarının zirvəsinə qalxsın. İgidlər məhz həmin zirvələrdə bərə qurub düşmənin tələsini gözünə soxsun. Yəqin ki, Ağbabaya dönən qismətlilər özlərilə nəsə aparacaqlar. Əgər nəvələrimdən birinin heybəsindən "Ağbaba" çıxarsa, ruhum doğulduğum torpaqda rahatlıq tapar.

31 mart 2023-cü il

VƏTƏN ƏTİRLİ POEMA PUBLİSİST SƏYYADDAN ŞAİR SƏYYADA

*Avtandil Ağbaba,
filologiya elmləri doktoru,
professor, Əməkdar jurnalist*

Poetik söz həmişə canlı və diridir. Onun qüdrəti də elə bundadır. Bütün dövrlərdə ürəklərə işıq salır, öz tərəvəti və odu, səsi və həniri ilə hərəyə bir cür sevinc bəxş edir, hamıya doğma və məhrəm olur. Səyyad Ağbabalının "Ağbaba" poemasını oxuyanda (özü də birməfəsə!) mənim bu qənaətim daha da möhkəmləndi. Poemanı oxuduqca hər misra, hər bənd məni dərin düşüncələrə qərq etdi. Bir zamanlar qoyunda doğulub boya-başa çatdığım doğma Ağbaba elləri, dədə-baba ocaqlarımız gözlərimin önündə yenidən canlandı. Hələlik imansız yağdı tapdağında qalan əsrarəngiz yurd yerlərinin sanki, ətrini duydum, qoxusunu sinəmə çəkdim. Çünki poemanın bütün bəndləri müəyyən informasiya, fikir və məna tutumu ilə elə yüklənmişdir ki, istər-istəməz poetik sözün gücünə bir daha heyran qalırsan. Səyyad Ağbabalı bu əsərlə Ağbaba ellərinin tarixi-mədəni həyat tərzini özünəməxsus bir coşqunluqla təsvir etmiş, bu qədim diyarın bədii-coğrafi xəritəsini yaratmışdır, desək mübaligə olmaz.

Bir neçə bəndi istisna etməklə beşlik formasında qələmə alınmış poemanın bütün bəndlərinin son iki misrası "babam" rədifli ilə bitir. Olduqca yerinə düşən və ürəkdən gələn poetik bir müraciətdir. Çünki türkün mifoloji təsəvvüründə dağ, daş, qaya müqəddəs sayılmış, türk övladı ona sığınmış, ondan güc və qüdrət almışdır. Dağlar diyarı kimi şöhrətlənən Ağbaba mahalının adı da bu əski təsəvvürlərlə bağlı yaranıb, qanımıza, iliyimizə işləyə-işləyə ruhumuza hopmuşdur. Səyyad Ağ-

babalını ehtiraslı bir ilhamla coşdurub dilə gətirən də budur: kökdən köməcə, qandan iliyə süzülüb gələn ulu türk ruhu! Və bir də doğma Azərbaycanımızın tarixi-mədəni xəritəsində ipə-sapa düzülməmiş incilər kimi "dədə", "baba" ad-titullarını daşıyan nə qədər yer-yurd adlarımız, ziyarətgahlarımız var: Dədəpir, Diribaba, Ağbaba, Dədəgünəş, Sarıbaba, Babadağ, Həsənbaba...

"Ağbaba" poemasının bədii-emosional məzmunu bütün bunları yada salır, oxucunu öz kökünə qaytardıqca onun qan yaddaşını təzələyə-təzələyə ayıq-sayıq olmağa çağırır. Bu baxımdan ədəbi-estetik özəllikləri ilə yanaşı, əsər milli-etnik düşüncənin poetik ifadəsi kimi əhəmiyyətli səciyyə daşıyır:

**Səndə izi vardı Qazan xanın da,
Bayandur bəy adlı oğlun yanında,
Sultan bəy yurd saldı Sultan dağında,
Arpalu elisən, ey mənim babam,
Ağhun ciləyisən, ey mənim babam!**

Tarixi-sosial faktların, bədii-onomastik notların axarında düzülənən misralar zəngin həyat təcrübəsi keçmiş, "ağlı-qaralı bir ömür yaşayan" müəllifin ürək döyüntülərini, duyğu və düşüncələrini əks etdirir. Həm də bu döyüntülər və düşüncələr bütün varlığı ilə soykökünə, milli-mənəvi dəyərlərə bağlı bir insanın daxili ehtiyacından, doğma el-obasına tükənməz ehtiramından və sevgisindən süzülüb gəlir:

**Bu kənddən o kəndə xonça gedərdi,
Xonçanın üstündə qönçə gedərdi,
Ağbirçək nənəyə boxça gedərdi,
Pişvaza çıxardı atlılar, babam,
Ruhu təzələrdi yallılar, babam!**

Epik təsvirlərin, lirik-emosional ovqatın poetik harmoniyasında iki obrazın sənətkarlıqla canlandırılması güclü və səmimi təsir bağışlayır: bu obrazlardan biri Ağbaba və onun tarixi taleyi, ikincisi isə müəllifin özüdür. Həm də bu obrazlar bir-biri ilə elə qaynayıb qarışmışdır ki, onları ayrılıqda təhlil etmək, bir-birindən ayırmaq balanı anadan ayrı salmağa bənzəyir. Bunun da başlıca səbəbi S.Ağbabalının tarixi-mənəvi köklərə qırılmaz tellərlə bağlılığında, xalq ruhunu ana məhəbbəti kimi öz varlığında yaşatmasındadır.

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Çar Rusiyasının işğalçı siyasəti nəticəsində Doğu Anadolu XIX əsrin əvvəllərində parça-parça olunmuş, Çıldır vilayəti Türkiyənin tərkibində qalmış, beş böyük rayonu (Axıska//Axalsix, Adıgün, Əsmincə, Axırkələk, Qocabəy) əhatə edən Axıska mahalı Gürcüstanın, Ağbaba bölgəsi isə "Ermənistanın" tərkibinə qatılmışdır. 1944-cü ilin noyabrında Axıskanın aborigen əhalisi – türklər son nəfərindək Orta Asiyaya və Qazaxıstana sürgün edilmiş, 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında isə Ağbabada yaşayan 21 min azərbaycanlı rus-erməni əlbirliyi nəticəsində ata-baba yurdlarından deportasiya olunmuş, ağır işgəncələrə, mənəvi repressiyalara və soyqırımına məruz qalmışdılar.

Əlbəttə, məqsədimiz tarixi hadisələri araşdırmaq deyildir. Bunları yada salmaqla Qərbi azərbaycanlıların, o cümlədən ağbabalıların məruz qaldıqları tarixi faciələrin, qanlı qırğın və fəlakətlərin "Ağbaba" poemasında yığcam bədii ifadələr, konkret detallar və faktlar əsasında əks olunduğunu göstərmək istəyirik. Əslində poemanın məzmununda müəyyən yer tutan süjet, motiv, obraz və hadisələrin poetik təcəssümü Ağbabanın timsalında Qərbi Azərbaycanın düşar olduğu tarixi faciələrin təzahürüdür. Bu cəhət yalnız Səyyad

Ağbabalının ədəbi-fəlsəfi zövqünü deyil, həm də onun vətəndaşlıq mövqeyini, təəssübkeş övladlıq yangısını nümayiş etdirir. "On beşdə hücumu keçən Tayqulaq", "Anastasın yazdığı qərar", "Vojdun imzaladığı fərman", "pusqudan çıxan şaumyanlar", "qırx səkkiz-əllini xatırla" və sair kimi ifadələr qədim Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin həyata keçirdikləri milli-etnik təmizləmələrin, hərbi cinayətlərin, deportasiya və repressiyaların dəhşətli mənzərisini əks etdirir:

**Tayqulaq on beşdə hücumu keçdi,
Ölüm şərbətini düz on kənd içdi,
Nə qədər övladın həyatdan köçdü,
Gördün İsmayılın gücünü, babam?
Sərdi neçəsinin leşini, babam?!**

"Ağbaba" poeması ilk bəndindən son bəndinədək müəllifin aydın məram və məqsədinin, öyü və dualarının, səmimi etiraflarının, həssas duyğularının poetik ifadəsidir. Zəngin tarixi faktları, vətənpərvər şəxsiyyətlərin əməllərini əks etdirən poema bir növ bədii salnamə təsiri bağışlayır. S.Ağbabalı tarixi hadisələri çılpaq və xronoloji şəkildə təsvir etmir, o, ümumiləşdirmələr aparmaqla oxucu qəlbinə yol tapır. Buna görədir ki, kövrək və həzin duyğuların ifadəsi bəzən sərt və ötkəm misralarla əvəzlənir, təfərrüatlı təsvirlər deyil, lakonik bədii epizodlar poemanın süjetində aparıcı xətt təşkil edir.

İlk gəncliyimdən tanıdığım Səyyad Ağbabalı yaddaşımda illər ötüb keçsə də, necə var, elə də qalır: sərt və kövrək, ötkəm və həlim. Sərtlik və ötkəmlik erməni daşnaklarının Qərbi azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşilikləri ifşa edən epizodlarda, misra və bəndlərdə özünü büruzə verirsə,

köv-rək və həlim duyğular Ağbaba ellərinin milli-mənəvi dəyərlərinin, adət-ənənəsinin, mərasimlərinin və füsunkar təbiətinin tərənnümündə bədiiləşir. Çal-çağır mərasimlərinin, lilparlı bulaqların, əvəlikli, yemlikli çöllərin, başı qarlı dağların təsviri dərin bir lirizmlə ifadə edilir. Şairanə duyğular, lirik "mən" in nisgil dolu ürək çırpıntıları dədə-baba ocaqlarının həsrətini çəkən Vətən övladının iç dünyasından soraq verir. Ağbaba mahalına məxsus bu cür poetik mənzərələr, lirik-epik peyzajlar təbii olduğu qədər də emosional və effektivdir:

**Bulağın gözündən çıxanda lilpar,
Dərməyə gedərdi incəbel qızlar,
Orda toqquşardı süzgün baxışlar,
Qoç igid yarını seçərdi, babam,
Yolunda canından keçərdi, babam!**

Amansız yağdı tərəfindən xarabazara çevrilən Ağbaba kəndlərinin ürək göynədən mənzərəsi, soyqırımına uğrayan toponimlərin səssiz-səmirsiz fəryadı nə qədər ağır olsa da, nikbin hisslər heç vaxt oxucunu tərk etmir. Çünki şairin özü gələcəyə inamla baxır:

**Yurda sülh gələcək, birlik gələcək,
Doğma torpaqlara dinclik gələcək,
Qalib qazilərin dimdik gələcək,
Köksün qabaracaq fəxrindən, babam,
Düşmən qəhr olacaq dərdindən, babam!**

Ömrünün müdrik çağlarında qələmə aldığı "Ağbaba" poeması ilə Səyyad Ağbabalı "Bir ömür yaşadım ağıl-qara-

lı" publisistik əsərinə sanki, bir sirdaş yaratdı. Yazılma tarixləri arasında on ildən çox bir müddət olsa da, hər iki əsər bir-birini tamamlayıb dolğunlaşdırır. Müxtəlif janrlarda yazılmasına baxmayaraq mən deyərdim ki, bu əsərlər mənə və məzmununa, ideya-mündəricə xüsusiyyətlərinə görə bir dialogiya əmələ gətirir. Publisist Səyyadın ürəyində gəzdirdiyi xiffəti, ürək çırpıntılarını, vətənpərvərlik duyğularını yeni bir biçimdə şair Səyyad bu cür çatdırır. Xəlqi kolorit, milli ruh, zəngin mənəvi keyfiyyətlərin tərənnümü "Ağbaba" poemasına xüsusi bir poetik gözəllik gətirir. "İzahlar və qeydlər", "Müəllifdən" hissələri əsərin tamlığını və bütövlüyünü təmin etməklə yanaşı, doğma Ağbabanın qədim tarixi keçmişi, milli-mənəvi dəyərləri, təbiətinin bənzərsiz gözəllikləri barədə oxucuların təsəvvürünü daha da genişləndirir. Poeziyanın meydanı isə nəhayətsiz göylər qədər uca və sonsuzdur. Qoy bu ucalıq əbədi olsun!

**Allah ömür versin, ay Vahid Əziz,
Sən necə dözürsən Dərələyəzsiz?**

*Vahid Əzizin "Dərələyaz" poemasını
oxuyandan sonra Səyyad Ağbabalının
Xalq şairinə ünvanladığı sual*

AĞBABA¹

*Ağbaba yolları fərman,
Torpağıdı dərdə dərman.
(Ağbaba xalq deyimi)*

1

Tarixin qədimdir, çoxları bilməz,
Əcdadların izi səndə silinməz.
Başının üstündə Gözəgörünməz,
Üləma baş açmaz sehrindən, babam,
Kitablar yarandı seyrindən, babam!

2

Səman çini² kimi aydından-aydın,
Yox sənin əvəzin, Tanrıdan paydın.
Sən ki, özün boyda sal bir qayaydın,
Yenilməz qalaydı Dərbəndin³, babam,
Sənə qardaşıydı Dərbəndin⁴, babam!

3

Səndə izi vardı Qazan⁵ xanın da,
Bayandur⁶ bəy adlı oğlun yanında,
Sultan⁷ bəy yurd saldı Sultan dağında⁸,
Arpalu⁹ elisən, ey mənim babam,
Ağhun¹⁰ ciləyisən, ey mənim babam!

4

Səndə məskən salıb Qayı boyları¹¹,
İnanclı-imanlı təmiz soyları,
Lərzəyə salarmış tək bir toyları¹²,
Alınan qərarlar fərmanmış, babam,
Oğuz yurdlarına dərmanmış, babam!

5

Oba bəylərini tək-tək seçərdin,
Dağların önündə and içdirərdin,
Sonra atlarını yəhərləyərdin,
İgid kəhər üstə qalxardı, babam,
Yurda vurğunluqla baxardı, babam!

6

Haqlını haqsıza qurban verməzdin,
Başın sinən üstə heç vaxt gəzməzdin,
Namərdi, nakəsi sən bitirməzdin,
Namusdun, qeyrətdin, şərəfdin, babam,
Doğrunun yanında tərəfdin, babam!

7

Özü bir tarixdi qədim Hamasa¹³,
Nə qədər düşmənlə girib savaşa?
Qayqulu¹⁴ elilə verib baş-başa,
Neçə müşkülləri açardın, babam,
Qılıncın dağlara sancardın, babam!

8

İlxını çəməndə bəsləyərdin sən,
Yelatı uzaqdan səsləyərdin sən,
Dayçanı¹⁵ çayırda sürdürərdin sən,
Kəhəri kövşəndə çapardın, babam,
Ovunu dağlarda tapardın, babam!

9

Çaparlar durardı dağın qaşında,
Halay çəkilərdi Təpəbaşında¹⁶,
Qoçaqlar hörərdi atın yalın da,
Kürən şahə qalxıb qopardı, babam,
Nəmər sahibini tapardı, babam!

10

Kəndlərin qol-qola yallı gedərdi,
Nənələr keçmişdən nağil edərdi,
Cehizlik yorğana qırçın seçərdi,
Baxıb sevinərdin, babam, ey babam.
Sonra kövrələrdin, babam, ey babam!

11

Yerdən yer oynardı Novruz günləri,
Basardı bağına küsülüləri.
Nənələr sovqatlı daş siniləri,
Qoyardı bacanın yanına, babam,
Quşlar da baxardı tamına, babam!

12

Bayramda hər yeri təmizlərdilər,
Kimsəni incidib heç üzməzdilər,
Xınalı xonçalar bəzəyərdilər,
Xızır¹⁷ da sovqatın taparmış, babam,
Atını tez çapıb gedərmiş, babam!

13

Təzə gəlinlərin süslənərdilər,
Bayram paylarını gözləyərdilər,
Bəylərə qırmızı şal hörərdilər,
Sonalar enərdi bulağa, babam,
Ərgənlər düşərdi sorağa, babam!

14

Bulağın gözündən çıxanda lilpar¹⁸,
Dərməyə gedərdi incəbel qızlar,
Orda toqquşardı süzgün baxışlar,
Qoç igid yarını seçərdi, babam
Yolunda canından keçərdi, babam!

15

Uzaqdan-yaxından qonaq gələrdi,
Bütün el-obaya nur ələndi,
Ağbaba qonağın qədrin bilərdi,
Nəyi var qoyardı ortaya, babam,
Baxmazdı nə qaldı sonraya, babam!

16

Bu kənddən o kəndə xonça gedərdi,
Xonçanın üstündə qonça gedərdi,
Ağbirçək nənəyə boxça gedərdi,
Pişvaza çıxardı atlılar, babam,
Ruhu təzələrdi yallılar, babam!

17

Ərgənlər uzaqdan boy göstərərdi,
Cavanlar yarını gəndən seçərdi
Gülü¹⁹ xanım toy libasın biçərdi,
İgidlər tutardı qurşaq, ey babam,
Sonra da vurardı toxmaq, ey babam!

18

Sənin novruzunun min rəngi vardı,
Qədim tarixindən bir yadığardı,
Onu da düşmənlər səndən qopardı,
Novruzlu günləri anırsan, babam?
Tonqal əvəzinə yanırısan, babam?!

19

İtburnu, qarağat, bağayarpağı,
Yemliyi, qımısı²⁰ quzuqulağı,
Xəstəyə şəfaydı mayısın yağı,
Sinəndən axardı Arpaçay²¹, babam,
Hüsnünə heyrandı Dəliçay²², babam!

20

Qırmızı lalələr, minrəng çiçəklər,
Bəzərdi çəmənə al bənövşələr
Yağışdan da sonra tər göbələklər,
Hərə bir tərəfdən tapardı, babam,
Tez-tez heybəsində baxardı, babam!

21

Əvəlik, kəkotu, bir də qəntəbər,
Tədarük edərdi bizim nənələr.
Əriştə kəsərdi cavan gəlinlər,
Qışa bir hazırlıq görərdin, babam,
Xoşbəxt günlərini sürərdin, babam!

22

Payızdan sobalar işə düşərdi,
Nənə nəvəsinə nağıl deyərdi,
Arabir də qonşugilə gedərdi,
Söhbət uzanardı, bitməzdi babam,
Beş gecə, on gecə yetməzdi, babam!

23

36

Qışın əvvəlindən Arpa²³ donardı,
Həvəskarlar ovdan boş qayıdardı.
Usta balıqçı da hal-kef sorardı,
Buzu baltasıyla qırardı, babam,
Gölün lap dibinə enərdi, babam!

24

Doldurub sələnə geri dönərdi,
Kəndin girişində boy göstərərdi.
Qonum-qonşunun da payın verərdi,
Əliaçıq idi ixtiyar, babam,
Çox bəxtiyar idi, bəxtiyar, babam!

25

Zəlimxan²⁴ övladın vurğunun sənə,
Onun ürəyində açdı güllərin,
Ruhuna güc verdi çox nəğmələrin,
Qaynadı-qarışdı, elinlə, babam,
Yunusu²⁵ görmüşdü sənənlə, babam!

26

Ustadlar ustadı Zəlimxan qağa,
Hara tələsirdin, söylə, de hara?
Qəbrin qoy çatlasın, bir qalx ayağa,
Sən ki, yaşayırsan, sən ki, ölmədin,
Öyüb Ağbabanı gör nə söylədin?

37

27

*"Neçə-neçə nəğməkarın dilində xoş nəğmədi,
Bu gün bizə ilham verib dilləndirən Ağbaba.
Uzaq-uzaq səfərlərə oğul yola salanda
Ağ dumanı yaylıq kimi yelləndirən Ağbaba.*

28

*Darda qoymaz, elin-günün harayına hay verər,
Zirvəsindən qar göndərər, atəyindən çay verər
Gedənlərə qurban kəsər, gələnlərə pay verər,
Ağ sürünü göy yaylaqda gölləndirən Ağbaba.*

29

*Yerdən çıxan, göydən yağın sərvəti var, zəri var
Hər çiçəyin duruşunda bir nazlanan pəri var
Qonşusuna, qonağına göz üstündə yeri var
Bir cənnətdir ruhumuzu felləndirən Ağbaba.*

30

*Ulu Tanrı bu yerlərdə belə qurub qurğunu
Ayaq bassa şəfa tapar ayın-ilin yorğunu.
Havaların heyranıdı, aşuqların vurğunu,
Yaxşılara ad-san verib bəlləndirən Ağbaba.*

31

*Başımızın ucalığı sinəmizin səngəri
Ağsaqqalı, ağbirçəyi yerin-göyün ləngəri
Aşiq Şennik laylasında böyütdü İskəngəri,
Ömrümüzü-günümüzü gülləndirən Ağbaba".*

32

Zəlimxan ustaddı, mən nə karəyəm,
O, söz xiridarı, mən biçərəyəm
O büyük sərkərdə, mən süvarəyəm,
Süvari ordunun başısan, babam,
Başlatsan döyüşü, başlatsan babam!

33

Tayqulaq²⁶ on beşdə hücumə keçdi,
Ölüm şərbətini düz on kənd içdi,
Nə qədər övladın həyatdan köçdü,
Gördün İsmayılın²⁷ gücünü, babam?
Sərdi neçəsinin leşini, babam?!

34

Vampirlər doymadı içməkdən qanı,
Baş keşiş az saydı yağma-talanı,
Gözləri görmüşdü püstə dəhanı,
Tutmaq istəyərkən əlini, babam,
Xəncərlə doğradı belini, babam.

35

Sonra nə elədi o pəzəvəngə?
Döndü bircə anda diş pələngə
Çıxardı gözünü qızımız Qəmzə²⁸,
Yondun heykəlini sal daşdan, babam,
Ziyarət edərdin o başdan, babam!

36

İyirminci²⁹ ilin dəhşəti gəldi,
Daşnaklar bir xəritə ortaya sərđi,
"Şiri-xurşid"³⁰ ağa yayını gərđi,
Birləşdi düşmənlər, birləşdi, babam,
İgid Abbasoğlu³¹ dirəşdi, babam!

37

Verdi fitnəkarlar hiylə bir qərar,
Qardaşın yarasın qardaşı sarar.
Düzəldi yollara köç, arabalar,
Yolunu saldılar İrana, babam,
Yurdunu qoydular viranə, babam!

38

Arpaçay boyunca düz on min nəfər,
Minbir əzab ilə edirdi səfər.
Hər kəsi boğurdu acı bir qəhər,
Daşnaklar durmurdu, qırırdı, babam,
Süngülər sinələr yarırıdı, babam!

39

Cəmi bir neçə min çatdı Araza,
Baxışlar süngütək batdı Araza,
Çoxları özünü atdı Araza
İsmətli-namuslu ölməkçün, babam,
Ruhuyla yurduna dönməkçün, babam!

40

Bəs, İrana çatan köçkün nə gördü?
Ağalar zülm etdi, ərbablar döydü.
Birtəhər bir ovuç vətənə döndü,
Sönmüş ocaqların gördülər, babam,
Elə diri ikən öldülər, babam!

41

Bu soyqırımını dünya da gördü,
Onu törədəni vilsonlar³² öydü.
Saydın, neçə kəndin silindi, öldü?
Zənn ettin dayanıb-durdular, babam?
Başqa qırğın yolu buldular, babam!

42

Böhtanlar atıldı, damğa vuruldu,
Gümrü³³ zindanları türklərlə doldu,
Qismətlər Sibirin düzləri oldu,
Dağlar da yoldular saçın, ey babam,
Gərək tuta idi ahın, ey babam!

43

Daraşdı canına ac canavarlar,
Kommunist maskalı yanoğlu, yanlar
Pusqudan çıxdılar şaumuyanlar³⁴,
Anastas³⁵ yazıdırdı qərarı, babam
"Vojd"³⁶ da imzaladı fərmanı, babam!

44

Nə verdi, nə verdi sənə sovetlər?
Olub-qalanı da çeynədi itlər,
Sırayla yox oldu obalar, kəndlər,
Qırx səkkiz-əllini³⁷ xatırla, babam
O müdhiş illəri unutma, babam!

45

Sonralar, guya ki sakitlik oldu,
Ən gözəl yaylaqlar işğal olundu
Zəhməti sən çəkdi, kar onun oldu,
Sıxdıqca-sıxdılar səni, ey babam,
Sonra da yıxdılar səni, ey babam!

46

Ən ağır dərdlər də, acı da səndə,
Qanlı köynəyimiz qaldı çəməndə.
Yazmaqda acizəm, yazmır qələm də,
Otur Ağlağanda³⁸, ağla, sən babam.
Hələ ki, yas saxla, saxla, sən babam!

47

Soyu olmayanlar soylu oldular,
Boyu olmayanlar boylu oldular,
Yurdu olmayanlar yurdlu oldular,
Qaytar igidləri yurda sən, babam,
Sən necə dözürsən dərdə, sən, babam?!

42

48

Qorbaçov-Şahnazar³⁹ razılaşdılar,
Bizim torpaqları aşkar satdılar,
Nəhayət, daşnaklar rahatlaşdılar?
Did o rahatlığı dişinlə, babam,
Çıxar gözlərini şişinlə, babam!

49

Atların kişnəmir göy dağlarında,
Şahinlər də süzmür səmalarında,
Quruyub, heç axmır bulaqların da,
Qalx özün ayağa, qalxsan, ey babam,
Göylərdə şimşəktək çaxsan, ey babam!

50

İgidlər at çapmır dağda, düzəndə,
Aşıqlar oxumur məclislərində,
Gəlmir bulaq üstə gözəllərin də,
Vətənin qisasın özün al, babam,
Qayalar ordundur, qılinc çal, babam!

51

Arpa gölü ayna tutmur Çıldıra⁴⁰,
Bu həsrətdən insan gərək çıldıra,
Qisas ala, zaman özü saldıra,
Güc ver sən zamana, ey mənim babam,
Al sən intiqamın, ey mənim babam!

43

52

Qaraqaç⁴¹ dağında qara qurd düşər,
Təkə məskənini zirvədə seçər.
Gəlsə qonaqların o dağdan keçər,
Yoxdur qonaqları dağın da, babam,
Dayanıb ağlayır sağında, babam!

53

Qəbirlər sökülüb, yerlə bir olub,
Laləzar dözməyib, tamamən solub,
Adlar da dəyişib "haykakan" olub,
Sil at yad adları köksündən, babam,
Nəsə gözləyirsən sən bizdən, babam?

54

Qaldır qaziləri qəbirlərindən,
Analar danışsın qoy dərdlərindən,
Bil ki, od çıxacaq süngülərindən,
Haray sal dağlara, haray sal, babam,
Bax o mənzərəyə cəngi çal, babam!

55

Qaraxan⁴² çayı da quruyub gedib,
Gələmələr o çayda boğulub gedib,
Bozqala⁴³ qəhrindən yox olub gedib,
Xanın qılıncıyla vur, mənim babam,
Atı Naltökəndə⁴⁴ sür, mənim babam!

56

Nə Şörəyə⁴⁵ qalıb, nə də Ağbaba
Hanı o qalalar, hanı qalaça?
Bağladın ömrümü sən qaçaqaça,
Koroğlu qalada⁴⁶ nəre çək, babam,
Həsrəti ordaca dara çək, babam!

57

Yaman qısa oldu İbrahim⁴⁷ ömrü,
Söndü baş çırağın, baş kəndin Gümrü,
Səndə məskən saldı gəlmə, tülüngü,
Bax onda taleyin həll oldu babam,
Kazım Qarabəkir⁴⁸ gec gəldi, babam!

58

Dirəniş ordusu⁴⁹ bir tarix yazdı,
Könlüm bu andaca Xurşudu⁵⁰ andı,
Bağlasam ömrünə bir dastan azdı,
Kəblə Məhəmməddi⁵¹ sipərin, babam,
Ona halal olsun çörəyin, babam!

59

Borçalı⁵² elindən qalxdı atlılar,
Çətin zamanında sənə çatdılar.
Gücünə güc qatıb çox savaşıdılar,
Emin bəy⁵³ vuruşdu yolunda, babam,
Baş Keçid⁵⁴ dayanır solunda, babam.

60

Axtardı Xəlil bəy⁵⁵ dərdinə dərman,
Vuruşdu uğrunda neçə qəhrəman,
Vermişdi qətlinə Nikolay⁵⁶ fərman,
Daşnaklar susadı qanına, babam,
Sıxdılar gülləni başına, babam!

61

Səyirt kəhər atı Gümrüyə doğru,
Qaçar bir nərəndən gəlmə-yad oğlu,
Hiylədən törəyən hiyləgər oğlu,
Namərtdi kahada özün boğ, babam,
İndi ərənləri özün doğ, babam!

62

Səslən Pənah xana⁵⁷ qalxsın ayağa,
De ki, qoy qıymasın inci Şuşaya⁵⁸,
Bir məktub ünvanla Səmənd ağaya⁵⁹,
Birləşin vətənin uğrunda, babam,
Düşməni yuva salıb yurdunda, babam!

63

Dərdin Səttar xana⁶⁰ bildir, ey babam,
Ürəklər ağlayır, güldür, ey babam
Ləkəni üstündən sildir, ey babam,
Bağır xan⁶¹ qoy gəlsin Təbrizdən⁶², babam
De ki, ayrı düşdük biz sizdən, babam

64

Bir gün Xəlil⁶³ sordu kimdi Ağbaba?
Söylədim yaralı dağdı Ağbaba.
Allahın lütfüdü sağdı Ağbaba,
Sən Ulutürkü də ağladın, babam,
Təbrizin⁶⁴ yasını saxladın, babam!

65

Hacıabbas oğlunu qaytar yerinə,
Yaman ehtiyac var şir biləyinə,
Çoxdandı həsrətlik Şenlik⁶⁵ şeirinə,
Nəsibi⁶⁶ də çağır məclisə, babam,
Onlar qoy zor versin təcnisə, babam!

66

Səslən Uluxana⁶⁷, səslən Göyçəyə⁶⁸,
Bir atlı göndərnən Dərələyəzə⁶⁹,
Ordan da qoy ensin Dərəçiçəyə⁷⁰,
Vedi⁷¹, İrəvan⁷² da batıbdı, babam,
Yatıb kor baxtımız, yatıbdı babam!

67

Qaçaq Usuf⁷³, söylə, tufəngin hanı?
Şığı sən düşməne, yağıya sarı,
Əhməd bəy⁷⁴ səsləsin Qars-Ərdahanı⁷⁵,
Qarşıla Paşanı sən özün, babam,
Sönməsin ocağın, nə közün, babam!

68

Tədbirli kişiydi Məhəmməd ağa⁷⁶,
Neçə igidləri çəkdi sınağa,
Əli⁷⁷ güləşərdi dizində ayna,
Vartanı⁷⁸ gözündən vurdu, ey babam,
Düşmənin "gözünü" qırdı, ey babam!

69

Qlava Hüseyinalı⁷⁹, o Murtuz ağa⁸⁰,
Çəkdilər onları, çəkdilər dara
Əmr et sən döyüşə, hayla meydana,
Qoy qan su yerinə axsın, ey babam!
Ərlər ildirimtək çaxsın, ey babam!

70

Saxada Qurbandı⁸¹, ruhu şad olsun,
Qəbri nurla dolsun, qoy rahat olsun.
Doğma torpağında o da yad olsun?
Torpaq ayaq altdan qaçmazmı, babam?
Günəş vaxtından tez batmazmı, babam?

71

Sən böyük Ağbaba, mən ağbabalı,
Mən çox vəfasızam, sənsə vəfalı.
Yənəmi çəkirsən mənim cəfamı?
Ən az, söz qamçınla döy, mənim babam,
Sən mərd oğulları öy, mənim babam!

72

Nə qədər ağlayıb kırımək olar?
Nə qədər geriyə dönməmək olar?
Nə qədər başları gırləmək olar?
Çıxar övladlıqdan bizi sən, babam
Lap sox gözümüzə bizi sən, babam!

73

Pis-yaxşı yazmaqla nə dəyişəcək?
Gavurmu torpaqdan çıxıb gedəcək?
Yoxdur önümüzdə başqa seçənək,
Ya yurdlu olacıq, ya yurdsuz, babam,
Ya soylu olacıq, ya soysuz, babam!

74

Yalandan demişik gözümüz Vətən,
Vuran qəlbimizsən, sözümüz Vətən
Əgər döyüşməsək özümüz, Vətən,
Adımız üstündən qara çək, babam,
Bizi torpağa göm, dara çək, babam!

75

Ördəkli⁸², Qızıldaş⁸³, İlanlı⁸⁴ hanı?
Bəzərdi cahanı Seldağılanı⁸⁵,
Ellərköy⁸⁶, Təpəköy⁸⁷ sözün dəhanı,
Pirlər dağıdılıb, piri yox babam,
Daha sirrin yoxdu, sirri yox babam!

76

Sönər doğan Günəş belə gedərsə,
Hakimlər məğlubu qalib edərsə,
Zaman da haqlının haqqın yeyərsə,
Səndə ki günah yox, babam, ey babam,
Qaranlıq zülmətdi, işıq yox, babam!

77

Büsbütün dalmısan, tənha qalmısan,
Qara bulud kimi yaman dolmusan,
Sən bəyaz yurdumdun, lap saralmısan
Ögey baxışlarda qovruldu, babam,
Yandı külə döndün, sovruldu, babam!

78

Qorxdum, qorxduğum da gəldi başıma,
Düşmənlər keçdilər ocaq başına,
Soyuq su qatdılar isti aşıma,
Niyə dərs vermədin tarixdən babam?
Sən heç danışmadın Göytürkdən⁸⁸, babam!

79

İndi sən hardasan, gör mən hardayam,
Səndən ayrı düşdüm, çox uzaqdayam.
Sanki havalıyam, qeylü-qaldayam,
Göndər yelatını aparsın, babam,
Həsrəti bağrımdan qoparsın, babam!

50

80

Nankör da deyilik, nə də ki qorxaq,
Oturub qucaqda alçaqdan-alçaq.
Bir gün, əlbəttə ki, o tullanacaq,
Qisas qiyamətə qalmaz ki, babam,
Ədalət zamanı gəlməz ki, babam?

81

İrəvan ağlayır, Hüseyn⁸⁹ zarıncı,
Rəvan xan⁹⁰ endirmir şimşək qılıncı,
Çək başlar altında rahat balıncı,
Qoy başlar ağrısın, ayılsın, babam,
Qələbə sevinci yayılsın, babam!

82

Uşaqılı-böyüklü hamımız duraq,
Quduzun ağzında dişlərin qıraq,
Ağrıdan diz çöküb olsun bir yumaq,
Yerini göstərək soysuza, babam,
Boyundan danışan boysuza, babam!

83

Şimşəklər çaxacaq, Göy tutulacaq,
Azadlıq ordusu sel tək axacaq,
Şahinlər havada süzüb, çaxacaq,
İlham⁹¹ əmr edəcək: "İrəli!", babam
Onda görəcəklər vur əli, babam!

51

84

Yurda sülh gələcək, birlik gələcək,
Doğma torpaqlara dinclik gələcək,
Qalib qazilərin dimdik gələcək,
Köksün qabaracaq fəxrindən, babam,
Düşmən qəhr olacaq dərdindən, babam!

85

Adını özümə soyadı seçdim,
Sənin gözyaşını su kimi içdim,
Bağırdım, dəlirdim, özümdən keçdim,
Ağladım "gül"!-dedin, ey mənim babam,
Yıxıldım "dur"!-dedin, ey mənim babam!

86

Sərvət də gedəcək, var da gedəcək,
Bir gün bu dünyadan oğlun köçəcək.
Ölüm şərbətini qəfil içəcək,
Xəbər verməyəcək Xudam ey, babam.
İndi mən özgəyəm, yadam ey, babam?!

87

Ağbabam, mən yadam, səndən uzağam?
Bil ki, həsrətinlə göz yumacağam.
Ruhumla da olsa, qovuşacağam,
Eylə göz yaşımı sel eylə, babam
Yandır sən Səyyadı, kül eylə, babam!
Yandır sən Səyyadı, kül eylə, babam!

**Bakı şəhəri,
mart 2020-ci il**

İZAHLAR

1. Ağbaba – Ağbaba mahalı tarixən Şərqi Anadoluya aid olub. Bu torpaqlar Qars vilayətinin tərkib hissəsi kimi 1877-1878-ci illərdə Çar Rusiyası tərəfindən işğal edilərək Tiflis quberniyası Qars qəzasının Ağbaba nahiyəsi şəklində Rusiyanın tərkibinə qatılıb. SSRİ dövründə 1930-cu ilə qədər Gümrü qəzasının Ağbaba nahiyəsi adlandırılıb.

Ağbaba dağları Türkiyə ilə indiki Ermənistan sərhədində uzunluğu 60 km.-dən artıq dağ silsiləsini əhatə edir. Böyük Ağbaba və Kiçik Ağbaba dağlarını sovet hakimiyyəti illərində erməni inqilabçısı Qukas Qukasyanın şərəfinə müvafiq olaraq Pokr Qukasyan və Medz Qukasyan adlandırmışdılar. Hazırda Ağbaba dağlarını ermənilər Pokr Yeqnaxağ və Medz Yeqnaxağ adlandırırlar. Ağbaba dağ silsiləsində Baş Güney, Qaya Güney, Qısırdağ, Keçəldağ, Göydağ, Tayaqaya, Saqqızlı və başqa zirvələr var.

2. Çini – Ağbabada təmiz, dümağ, ləkəsiz mənasında işlədilən göy üzü.

3. Dərbənd – Gümrüdən şimalda, Gümrü-Qızılqoç yolunun iki kilometrliyində yerləşən qədim yaşayış məskəni. 1946-cı ildə adı dəyişdirilərək Karmraşen adlandırılıb.

4. Dərbənd – Qədim farsca mənbələrdə bu şəhər Dərbənd (qapı) adlandırılmışdır. Azərbaycan türkləri isə Dəmirqapı Dərbənd və ya sadəcə Dərbənd adlandırırlar. "Kitab-i Dədə Qorqud"-da Dəmirqapı Dərbənd adı çəkilir. Dərbəndin qədim türk yurdu, qədim türk mədəniyyət mərkəzlərindən biri olması əksər tarixçilər tərəfindən sübuta yetirilib. Dədə Qorqudun qəbrinin Dərbənddə olması barədə mülahizələr sözlənir.

5. Qazan xan – Qazan xanın adı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Oğuz elinin Salur boyunun bəylərbəyi kimi çəkilir. Bayandur xandan sonra oğuz bəyləri Qazan xanı özlərinə başçı, hökmdar, həm də arxa, pənah sayırlar. Düşməyə əylməyən, ən çətin anlarda belə özünü sındırmayan Qazan xan Oğuz igidlərinin ən müsbət xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı kimi təənnüm olunur.

6. Bayandur bəy (Bayandır) – Azərbaycan xalqının qədim tarixi abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da Bayandır Oğuz elinin Xanlar Xanı olaraq təqdim edilir. Bayandur oğuz tayfalarından birinin adıdır. Bayandır xanın adı ilə bağlı olan Bayandur kəndi də Şörəyeldə indiki Axuryan (keçmiş Düz-kənd) rayonunun ərazisində Gümrü-İrəvan dəmiryol xəttinin yaxınlığında yerləşir. Kəndin türk əhalisi 1918-ci ildə ermənilərin törətdikləri qırğınlardan sonra Türkiyəyə qaçmışdır.

7. Sultan bəy – Sultan dağın ətəyindən məskən salan oğuz tayfalarından birinin başçısı.

8. Sultan dağı – Ağbaba sıra dağlarına daxil olan dağlardan birinin adı.

9. Arpalu eli – orta əsr Türk İmperatorluğu zamanı Ağbaba və Qızılqoç nahiyələri birlikdə Arpalu oymağı kimi qeydə alınmış və tanınmışdır.

10. Ağhun ciləyi – Hunlar 4 boya ayrılırdı. Şərqdə yaşayan Göy Hunlar, şimalda yaşayanlar Qara Hunlar, cənubda yaşayanlar Qırmızı Hunlar, qərbdə yaşayanlar isə Ağ Hunlar adlanırdı. Gümrü şəhərindən 22-23 km. cənub-qərbdə, Arpaçayın sağ tərəfindəki Ağın (Ağhun) kəndi Ağ Hunların adını daşıyırdı. Kəndə ermənilər Qərbi Azərbaycan torpaqlarına köçürüləndən sonra 1961-ci ildə kəndin adı dəyişdirilərək Ani adlandırılıb.

11. Qayı boyları – “Qayı” ifadəsi “möhkəm, qüvvət və

qüdrət sahibi” deməkdir. Qayı boyunun simvolu, iki ox və bir yaydan ibarətdir. Oğuz Xan oğlu Gön Xan oğlu Qayının, bu boyun simvolu olduğu söylenebilir. İyirmi il hökmdarlıq edən Qayının nəslə uzun illər bu məqamda qalmışdır. Bu səbəblə Qayı boyu Oğuz boyları arasında ilk sırada göstərilmişdir.

12. Toy – qədim oğuz türklərində həyatı əhəmiyyətli məsələlərin müzakirə olunaraq mühüm qərarların qəbul edildiyi toplantıya verilən ad. Bu toplantılarda oba (ova) bəyləri iştirak edər, toya isə bəylərbəyi rəhbərlik edərmiş. Onun çıxardığı qərarlar mütləq icra xarakteri daşıyırmış.

13. Hamasa – Amasiya kəndinin tarixi adı. 1877-ci ildə Qars vilayətinin ruslar tərəfindən işğalından sonra sənədlərdə kəndin adı Amasiya kimi yazılmışdır. Hamasa sözü ərəbcədən türkcəyə keçən “hamasi” sözündəndir. Hamasi savaflarda göstərilən igidlik, qəhrəmanlıq mənasındadır. (Mənbə: *Büyük Türkçe Sözlük*. Hazırlayan D.Mehmet Doğan. Yeni Şafak, 1996, s. 456)

14. Qayqulu eli – Qayqulu eli Qızılqoç nahiyəsi ilə (Sonralar Qukasyan rayonu) əhatə olunmuş dağlıq ərazidir. Qayqulu eli cənubdan Şörəyel, qərbdən Ağbaba, şimaldan Axılkələk, şərqdən Dağ Borçalı eli ilə əhatə olunmuşdur. Bu ərazidə Qayqulu Qazançı, Qayqulu Ciftəli, Qayqulu Düz-kənd kəndləri mövcud olmuşdur. Həmin kəndlərdə 100 il əvvəl Türkiyədən gəlmə ermənilər məskunlaşmışlar.

15. Dayça – 3 yaşınadək olan at balaları belə adlandırılır. Məhz bu yaşdan sonra dayçalar minilir, yaxud araba və furqonlara qoşulur. 3 yaşdan aşağı olan dayçalar cinsinə və növünə görə bölünər və bəslənər. Çünki 3 yaşı tamam olan dayçanın həm beli, həm də sinəsi tam bərkiyir və formalaşır.

16. Təpəbaşı – Amasiya (Hamasa) rayonunun Çaybasar (İlanlı) və Düzkənd kəndləri arasında yerləşən təpəlik ərazi. İlanlılar buraya, həm də Diknə deyərdilər. Sahəsi təxminin 1.5-2 hektardır. Novruzda və özəl günlərdə kənd camaatı Təpəbaşına qalxar, bayramı orada qeyd edərdilər. Ətraf kəndlərdən Göllü və Yenioldan (Qaranamaz) da qələbəlik uzaqdan görünərdi. Atlılar qələbəliliyin önündə Təpəbaşına çapar, orada halay çəkər və gəlinin gəlişini gözləyərdilər. İzdiham yallı gedər, rəqs edərdi. Daha sonra bəy yastığını gəlinin yengəsinin əlindən götürməyi bacaran qoçaq atı toy evinə doğru çapar və nəmərini alardı.

Ağbabadan Borçalıya gedən yol da Təpəbaşından-Diknədən keçərdi. Ona görə də uzaq kəndlərdən gəlin köçürən borçalılar maşınlarını Təpəbaşında-Diknədə saxlayar, bir az dincələr, yeyər-içər, rəqs edərdilər. Onlar yola düşəndə isə çaybasarlı gənclər kəndin yaxınlığında yolun üstünə böyük bir qoç çıxarardılar. Qayda belə idi: ya gəlin maşından enib qoçu qaldıraraq onu yük yerinə atır, yaxud da toy sahibi cavanları nəmərini verir. Əksər hallarda məsələ nəmər verməklə bitərdi. Amma bir neçə dəfə “dişi aslanlar” qoçları qaldıraraq maşının yük yerinə ata bilmişdilər. Suyu süzülə-süzülə gələn gənclərə deyərdilər: “Hə nə oldu, Əhmədin, Hümmətin qoçu kimi sizin də qoçunuz Təpəbaşının qurbanı oldu?”.

17. Xızır – Xızır peyğəmbər nəzərdə tutulur. Ağbabada Xızır Nəbi, Xıdır Nəbi, Xıdır Elləz adı ilə keçirilən bayramlar da bu adla bağlıdır. Bu bayram adətən kiçik çillənin sonuncu günü qeyd olunurdu. Yaşlı nənələr evin adamlarını ocaqbaşına yığar və deyərdi: “Bu gecə Xızır Nəbi (Xıdır Nəbi) evə gələcək. Gərək təndiri qalayaq isti olsun. O görsün ki, təndirdə çörək bişib. Deməli, bu evdə ruzi-bərəkət var.

Bu bərəkətdən ona da pay düşməlidir”. Sonra nənə sovqatla dolu sinini təndirin başına qoyardı. Nənə, yaxud evin xanımı ağac lопасını una batıraraq təndirliyin tavanının hər yerinə vurardı. Qapı bağlanar və sabaha qədər heç kəs ora daxil olmazdı. Evin sahibəsi erkən gedib qapını açar və sevincək geri dönüb deyərdi: “Çox şükür, Xızır Nəbi(Xıdır Nəbi) babamız evimizə gəlib. İzini gördüm, ruzimiz bol olacaq.”

18. Lilpar – yaz gələndə “bulaqların gözü”ndən çıxan yaşıl rəngli, nisbətən acı olan, bir az da vəzəriyə bənzəyən təbii bitki. Martin sonunda qar yavaş-yavaş əriməyə başlayanda bulaqların başında buxar görünərdi. Deyərdilər ki, yaz gəlir, bulaqlar “nəfəslənir”. Deməli, bulağın ətrafında ayaq qoymağa qara torpaq var. Yazın gəlişinə bulaq üstə gedənlər mütləq özləri ilə suda bişmiş yumurta, motal pendiri və lavaş aparardılar. Lavaşın arasına qoyulmuş yumurta və pendirin üzərinə iki-üç cilək (zoğ) lilpar qoymaqla bükülən dürməyin dadından doymaq olmazdı. Bulaq üstə gedəndə evə dönərkən bulağın “lilpar payı”nı götürməyi də unutmazdılar.

19. Gülü xanım – 1910-1990-cı illərdə yaşayıb. O, Düzkəndin qlavası Hüseyinalının qızıdır. 1918-ci ildə qardaşı Qurbanla (onun haqqında irəlində məlumat veriləcək) Ağbabadan İrana məcburi gedən köç karvanının yolçusu olub. Gülü xanım nəql edərdi ki, el İrana gedəndə qırğın gördü, zülm, zillət gördü. Arpaçayı boyunca Araza çatana kimi nə qədər araba yandırıldı, nə qədər adam gülləbaran edildi, xəncərdən keçirildi. İranda da zülm ərsə dirəndi. Ağalar kiçik uşaqları belə öluncəyə qədər işlədirdilər. Ərbablının nə vaxt gələcəkləri, nə vaxt insanları döyəcəkləri bilinməzdi. Xilas yolu kimi bir təhər yol tapıb Türkiyəyə, oradan da Aşıq Nəsibin köməyi ilə geri döndük.

Gülü xanım Amasiyanın (Hamasa) Düzkənd, Daşkərpü, Öksüz, Göllü və Çaybasar (İlanlı) kəndlərində yaşayıb. O, olduqca əliaçıq və səxavətli bir ağbirçək olub. Çaybasarda tənha qocaların və kimsəsizlərin pay-püşü həmişə onun əlindən keçib. İradəli və qorxmaz xanım saz çalıb, mahnı oxuyub. Ellərköylü Aşıq İsgəndər onun şəsinə "Ağbaba maralı" adlı qoşma yazıb və ifa edib. Əfsus ki, Aşıq İskəndərin həmin qoşması bu günə gəlib çatmayıb. Gülü xanımın özünün müəlifliyi olduğu yalnız bir qoşması əlimizdədir.

*Bu obada böyümüşəm,
Çəmənlərdə mən gəzmişəm.
Toylarda da çox süzmüşəm,
Sonaların sonasıyam.*

*Tərifim edər İskəndər,
Vəfalıdı bizim ərlər.
Çoxdu bizdə qoç igidlər,
Mən igidlər anasıyam.*

*Qalxın, gəlir ər minbaşı,
Mərdi-mərdanə savaşı
Ağbaba mahallar şahı,
Mən o şahın parasıyam.*

*Gülü çalar telli sazı,
Çox sevilər xoş avazı.
Vəsf eyləyər qışı-yazı
Məclislərin baş tacıyam.*

Zəmanəsinə görə həddindən artıq zövqlə geyinən, çar birinci Nikolayın dövründə buraxılmış enli gümüş kəmərinin belindən açmayan, 12 ədəd onluq qızılla bəzədilmiş dingəsinin başında çıxarmayan bu xanım qırçınlı gəlinlik paltarları biçib tikməklə və naxışlı sviter və corablar hörməklə də məşhur olub.

P.S. Aşıq İsgəndər. Aşıq İsgəndər 1925-ci ildə Ağbaba bölgəsinin Ellərköy kəndində, Bəxtiyar kişinin ailəsində anadan olub. Tanınmış güllüoğullar tayfasındandır. Aşıq İsgəndər Ağbabalı Qars-Çıldır ozan-aşıq məktəbinin varislik ənənəsini sevə-sevə yaşadan istedadlı sənətkarlarından biri olmuşdur. Aşıq İsgəndərin ədəbi irsi zəngin olsa da, onun şeirlərinin çox hissəsi itib-batmış, yaradıcılığının ancaq bir hissəsi işıq üzü görmüşdür. 1988-ci ildə Ağbabadan didərgin düşən Aşıq İsgəndər Ağbabalı 1992-ci ildə Şəmkirdə dünyasını dəyişmişdir. Aşığın həyat və yaradıcılığı haqqında kitab çap edilmişdir. İndi usta sənətkarın oğlu aşıq Faxfur Ağbabalı onun yolunu davam etdirir.

20. Qımı – vitaminlərlə zəngin təbii bitki. Bu bitki səpindən təxminən on-on beş gün sonra enli yarpaqları ilə əkin sahələrində boy göstərir. Çeçələ barmaq yoğunluğunda xüsusi tamlı ağ özəyi olur. Ömrü otuz-otuz beş gün çəkir. Tam böyüyüb toxum tökəndə hündürlüyü əlli santimetrə qədər çatır. Qımının özəyini yumurta ilə qovurub dadı damaqlara tam verən yemək hazırlanır. Rahatlıqla həzm olunur. Qımından çox ətirli və dadlı turşu qoyulur.

Ağbabalıların əsas gəlir mənbələrindən biri elə qımı idi. Bir ay müddətində cavan qız-gəlinin əkin sahələrindən topladıqları qımı yuyularaq dəstələrə vurular və Gümrü bazarına çıxarıldı. Bəzi ailələr bu bitkinin satışında əldə etdikləri gəlir

lirlə qışın azuqəsini və əyin-baş problemlərini həll edə bilirdilər. Lakin rayonun erməni rəhbərləri "əkin sahələri dağıdılır" bəhanəsi ilə onu toplamağa qadağa qoyurdular. Əvəzində isə Ağbabanın əkin sahələrində ermənilər görünürdü. Onlar isə sayca az və bacarıqsız olduqlarından azərbaycanlıların topladıqlarının heç yüzdə birini də yığa bilmirdilər.

Qımı yalnız və yalnız Ağbabanın dağlıq hissəsindəki əkin sahələrində yetişirdi. Bu bitkiyə, hələ ki, Azərbaycan ərazisində rast gəlinmir.

21. Arpaçay – mənbəyini Ağbaba dağlarındakı bulaqlardan və Arpa göldən götürən, Ağbaba dağlarının ətəkləri ilə qıvrıla-qıvrıla axan, sonda Araza qovuşan bu dəli-dolu su incisi Şorəyelini özünü də iki hissəyə ayırır. Uzunluğu 186 km. olan çayın 2/3 hissəsi Türkiyə-Ermənistan sərhəddindən keçir. Çay üzərində Karnut və Axuryan su anbarları inşa edilmişdir. Suyu əsasən əkinçilikdə istifadə edilir. Qədim yunan mənbələrində adı "Arpasu" kimi keçir. Ermənilər sonralar onu Axuryan çay adlandırmışlar.

22. Dəliçay –mənbəyini indiki Gürcüstanın Axalkalaki şəhərinin yanındakı dağlardan alan Ağbabanın Qaranamaz kəndi ilə Qızılqoçun Təzəkənd kəndi arasında keçərək Şiştəpə yaxınlığında Arpaçaya qovuşan çayın adı.

23. Arpa gölü – Ağbaba nahiyəsində yerləşir və su ehtiyatlarına görə Ermənistanda ikinci yeri tutur. Göl dəniz səviyyəsindən 2023 metr hündürlükdədir. 1946-1951-ci illərdə Arpa gölünün qarşısında bənd inşa edilmişdir. Beləliklə, gölün ümumi sahəsi 4,5 km²-dən 22 km²-ə çatmışdır. Hazırda göldə 10-dan artıq balıq, quşların isə 100-dən çox növü yaşayır.

24. Zəlimxan – Zəlimxan Yaqub 21 yanvar 1950-ci ildə Gürcüstanın Bolnisi rayonunun Kəpənəkçi kəndində anadan olub. Azərbaycanın Xalq şairidir (2005-ci il).1995-2005-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə deputat seçilib. 1995-ci ildə şair Şöhrət Ordeni ilə tərtif olunub.

Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığı 13 cildə toplanaraq nəşr edilib.

Ustad şairin əsərləri bir neçə xarici dildə də oxuculara tədim olunub. Zəlimxan Yaqub xalq yaradıcılığının məşhur bilicisi və böyük sənədəftəri idi. O, bir çox Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığını əzbərdən bilirdi. Torpağına, elinə-obasına, bütöv Azərbaycana, Türk dünyasına bütün varlığı ilə bağlı olan şair-şəxsiyyət idi. Zəlimxan Yaqub 9 yanvar 2016cı ildə Bakıda vəfat edib.

Ustad şairlə Səyyad Ağbabalını yaxın dostluq telləri biri-birinə bağlayıb. O, "Ağbabadan-ağrımızdan keçən ömür" adlı yazısında "Ağbaba"-nın müəllifi və Ağbaba haqqında belə deyib: "Mən Səyyad Ağbabalını 30 ilə yaxındır ki tanıyıram. Tanıyıram ifadəsini xüsusi vurğuyla işlədirəm. Yəni onun elini-obasını, yurdunu-yuvasını, kəndini-kəsəyini, onu yetirən torpağın Günəşini, suyunu-havasını, yerini-göyünü yaxşı tanıyıram. Adətini-ənənəsini, sevincini-kədərini, həsrətini, qurbətini yaxşı tanıyıram. Böyük ziyalıları, ictimai xadimlərini, görkəmli dövlət adamlarını yaxşı tanıyıram. Səyyad Ağbabalı ilə çəkdiyimiz dərd də eynidir, daşdığımız həsrət də.

Mən "Aşıq Hüseyin Saraclının dastanı" adlı çoxqollu, çoxbudaqlı bir romandastan yazmışam. O əsərin bir qolu da Ağbaba ilə bağlıdır. Aşıq Hüseyin Saraclı ilə Aşıq İskəndər Ağbabalını qarşılaşdırıram. Biri Borçalı, biri də Ağbaba haqqında oxuduqları şeirlərlə məclisi başa vururlar.

25. Yunus – Yunus Əmrə nəzərdə tutulur. 1238-ci ildə Əskişəhərdə (Osmanlı İmperatorluğu) anadan olub. Türk xalq və tasavvuf şeirinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınır. Əmrə sözü türkçə "aşiq" deməkdir. O, yaradıcılığında həm heca, həm də əruz vəznindən istifadə etmişdir.

Yunus Əmrə yalnız xalq yaradıcılığına və təkkə poeziyasına deyil, divan poeziyasına da təsir etmişdir. Onun "Nəsihətlər", "Nuri-Osmaniyyə", "Niyazi misri" əsərləri "Divan"da toplanmışdır. Yunus Əmrə 1321-ci ildə Əskişəhərdə vəfat etmişdir.

26. "Tayqulaq on beşdə hücumu keçdi" – deyəndə daşnak quldurbaşı Andronikin 1915-ci ildə Qars vilayətində, o cümlədən də Ağbaba-Şörəyeldə törətdiyi qırğınları nəzərdə tutulur.

27. İsmayıl – 1915-ci ilin ortalarında dişinə qədər silahlənmiş erməni daşnak ordusunun bir bölüyü Ağbabaya hücum edir. Qırğın və talanların ərazisi getdikcə genişlənir. Əliyalın kənd camaatı başa düşür ki, ermənilərin hücumlarının qarşısını almaq mümkün olmayacaq. Ard-arda Korbulaq, Qurdbulaq, Böyük Şiştəpə, Kiçik Şiştəpə kəndləri çapılıb talanır. Erməni vəhşiliyinin qarşısını almaq üçün Ağbaba valisi Hacı Abbas oğlu Kərbəlayı Məhəmməd ağa Şərqi Anadolu cəbhəsi doqquzuncu ordu komandanına məktub göndərir və kömək istəyir. Cavab gələnə qədər bir neçə gün vaxt keçir. Erməni başkəsənlər İlanlı kəndinin əhalisini də soyqırma məruz qoyur və qonşu Düzkəndə hücum edir. Kəndin yarısını yağmalayan, adamlarını öldürən başkəsənlər kef məclisi düzəldib, yeyib-içməyə başlayırlar. Bu zaman Türkiyədən yüzbaşı İsmayıl bəyin başçılığı ilə bir tabor köməyə çatır. Döyüş başlayır. İsmayıl bəyin şücaəti və türk əsgərlərinin

qəhrəmanlığı sayəsində daşnak tör-tökünlüləri yaralılarını və meyidlərini də ortada qoyaraq qaçırırlar.

28. Qəmzə – Amasiya rayonunun Güllücə kəndindən Düzkəndə gəlin köçən qəhrəman xanımın adı. Daşnaklar Düzkəndə hücum edərkən qırğınlara kəndin girəcəyindən başlayırlar. İlk qurbanlardan biri Qəmzənin gəlin köçdüyü ev olur. Daşnaklar evin sakinlərinin hamısını öldürsələr də, Qəmzənin gözəlliyinə valeh olan quldurlardan biri onu özü ilə aparmaq istəyir. Cavan gəlini ata mindirməyə dəfələrlə cəhd etsələr də, Qəmzə özünü hər dəfə atın belindən yerə atır. Quldur başçısı əmr edir ki, Qəmzəni atın tərkinə kəndirlə sarısınlar. Elə də olur. Gözü qızmış erməni quldur atın belinə qalxanda əlləri açıq qalan Qəmzə dırnaqları ilə onun gözlərini ovur. Qışqırıb yerə yıxılan daşnak əmr edir ki, gəlini doğrasınlar. Qəmzənin qolları, ayaqları, başı kəsilir. Qırğınların şahidi olanlar nəql edirdilər ki, Qəmzənin qanı onu doğrayanların üst-başlarını, sir-sifətlərini al-qırmızı rəngə boyamışdı. Ermənilərdən biri gözlərini tutaraq bağırmış: "Görmürəm, görmürəm, kömək edin! Murdar türkün qanı gözlərimi tutdu!"

29. "İyirminci ilin dəhşəti gəldi" – ifadəsi ilə 1920-ci ilin fevral-mart aylarında erməni silahlı dəstələrinin Ağbaba, Şörəyel və Çıldır nahiyələrində törətdikləri kütləvi qırğınlara işarə edilir.

30. Şiri-Xurşid – 1920-ci ilin yazında İranın Gümrüdəki konsulluğunun vasitəçiliyi ilə Ağbaba və Şörəyeldə qırğınlardan salamat qalan azərbaycanlı əhalinin bir qismini İranın "Şiri-Xurşid" ("Günəş və Şir") bayrağı altında Arpaçay və Araz boyunca köç etdirilərək Şərur nahiyəsi ərazisindən bərələrlə İran ərazisinə aparılmışdır. Yol boyu dəfələrlə er-

məni quldurları köç karvanına basqınlar etmiş, yüzlərlə günahsız insanı qətlə yetirmişlər. Var-yoxları əllərindən alınan köçkünlərin bir qismi Araz çayında boğulmuşdu. İran ərazisində məşəqqətlər çəkən və sağ qalan əhalinin bir qismi Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra doğma yer-yurdlarına qayıda bilmişdilər.

31. Abbasoğlu – Ağbaba valisi Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağa nəzərdə tutulur.

32. Vilson – Amerika Birləşmiş Ştatlarının 28-ci prezidenti Tomas Vudro Vilson (1856-1924) tarixə dünyanın yenidən bölüşdürülməsini nəzərdə tutan məşhur “Vilson prinsipləri”nin müəllifidir. 14 bənddən ibarət olan bu prinsip həmçinin ermənilərin “Böyük Ermənistan” xülyasının reallaşmasına xidmət edirdi. 1920-ci il avqustun 10-da imzalanan Sevr müqaviləsinə əsasən Şərqi Anadolu əraziləri də daxil olmaqla, Ermənistan ərazisinin təqribən 200 min kv.km. olması qərarlaşdırılmışdı. Lakin Türkiyə Böyük Millət Məclisi Sevr müqaviləsini təsdiq etmədiyi üçün ermənilərin “Böyük Ermənistan” xülyası növbəti dəfə puç oldu.

33. Gümrü – Qərbi Azərbaycan şəhərləri arasında bu qədim türk məskəninin özünəməxsus yeri vardır. Belə ki, zaman-zaman Səfəvilərlə Osmanlılar arasında gedən müharibələr nəticəsində bu şəhər dəfələrlə əldən-ələ keçmiş, dağıntılara məruz qalmış, əhalisi yer-yurdlarından didərgin düşmüş, bir müddət sonra yenidən bərpa olunmuşdur. 1605-ci ildə I Şah Abbas Qars səfərindən geri dönərkən “yandırılmış torpaq” siyasəti yeritmiş və Qərbi Azərbaycanın bütün şəhər və kəndlərini, o cümlədən də Gümrünün əhalisini Cənubi Azərbaycan ərazilərinə köçürmüşdür. Gümrülülər bir müddət Cənubi Azərbaycanda yaşadıqdan sonra tədricən Araz-Arpaçay

boyunca öz əzəli torpaqlarına qayıtmışlar. Qacarların hakimiyyəti dönəmində və sonrakı dövrlərdə Gümrünün də yerləşdiyi Şörəyelin əhalisi İran təbəəli əhali hesab edilmişdir.

Tədqiqatçıların fikrincə, “gümrü” sözü qədim türk dilində “dağ başında yarıqanlı, uçurumlu yer” mənasında relief bildirən coğrafi termindir. Həqiqətən də, şəhərin qədim, tərədə yerləşən məhəlləsinə ermənilər “turki mahle” deyər-dilər. Bəzi tədqiqatçılar isə Gümrünün qədim türklərin bir qolu olan kimmerlərə bağlayır. 1804-cü ildə rus qoşunlarının Gümrünü işğal etməsindən sonra ermənilər tədricən gəlib orada məskunlaşmışlar. 1837-ci ildə İmperator I Nikolayın iştirakı ilə Gümrüdə qədim qalanın yerində hərbi-istehkam qalasının bünövrəsi qoyulur və onu imperatriçənin şərəfinə Aleksandropol adlandırırlar. 1849-cu ildən etibarən İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasının mərkəzi olmuşdur. Aleksandropol rəsmi şəhər statusunu 1850-ci ildə almışdır. Həmin vaxtdan 1920-ci ilin sonlarınaqədər olan müddətdə Gümrünün əhalisi İrəvan şəhərinin əhalisindən sayca çox olmuşdur.

1918-ci ilin mayında ermənilər Gümrünün türk əhalisinə qarşı soyqırım törətmişlər.

1924-cü ildə Gümrünün adı dəyişdirilərək Leninakan adlandırılmışdı. 1990-ci ildə ermənilər şəhərin adını yenidən dəyişdirərək Kumayri adlandırmışlar. Lakin bütün tarixi mənbələrdə şəhərin əski adı Gümrü kimi yazıldığından, daşnaklar 1992-ci ildə yenidən şəhərin öz qədim adını bərpa etməyə məcbur olmuşlar.

34. Şaumyan – Azərbaycan xalqının qəddar düşməni, bolşevik qiyafəsinə bürünmüş daşnak quldur Stepan Şaumyan 1918-ci ilin martında Bakıda və ətraf rayonlarda azərbay-

canlı əhaliyə qarşı törədilən soyqırımın təşkilatçısı olmuşdur. 26 Bakı Komissarlarının cərgəsində 20 sentyabr 1918-ci ildə Krasnovodskda güllələndiyi bildirilsə də, onun sağ qaldığı və 1970-ci illərdə Hindistanda öldüyü məlum olmuşdur.

35. Anastas – Anastas Mikoyan (1895-1978) bolşevik qiyafəsinə bürünmüş daşnak. 1915-ci ildə erməni drujinası tərkibində Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhalinin qətlində iştirak etmişdir. Bakıda 1918-ci il mart qırğınlarına rəhbərlik edənlərdən biri olmuşdur.

1937-ci ildə İrəvana gələrək Ermənistan-Türkiyə sərhədində yaşayan türk əhalinin repressiyaya məruz qoyulması və sürgün edilməsini təşkil etmişdir. 1964-1965-ci illərdə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri olmuşdur.

36. Vojd – İosif Stalin (1878-1953) nəzərdə tutulur. SSRİ-də 1930-cu illər repressiyasının baiskarı kimi tarixdə lənətlənən sovet diktatoru. Həmin illərdə Ağbabadan Türkiyə ilə olub-olmayan əlaqələrə görə ittiham edilən minlərlə azəri türkü güllələnmiş, həbs edilmiş və ya Qazaxıstana sürgün edilmişdir.

37. Qırx səkkiz-əllini unutma – dedikdə azərbaycanlı əhalinin Ermənistandakı tarixi torpaqlarından deportasiyası nəzərdə tutulur. 1947-ci il dekabrın 23-də İ. Stalin "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" SSRİ Nazirlər Sovetinin 4083 nömrəli qərarını imzalamışdır. Ağbabanın Daşkərpü, Şuarbad (Sultanabad), Qızılkənd və Qarabulaq kəndlərinin əhalisi deportasiya olunmuşdur.

38. Ağlağan – Ağlağan İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında hündürlüyü 2992 metr olan dağın adıdır.

Bozabdal dağ silsiləsinin zirvələrindəndir. İlk dəfə "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda adı çəkilir. Keçmişdə Pəmbək və Qazax-Borçalı ellərinin yaylaq yeri olmuşdur. Ağbabada belə bir bayatı səsləndirilirdi:

*Əzizim ağlağandı,
Ağbaba Ağlağandı,
Gedək dərdli yanına,
Görək kim ağlağandı?*

Ermənilər indi Ağlağanı Urasar adlandırırlar.

39. Qorbaçov-Şahnazar – 1988-ci il fevralın 20-də Dağlıq Qarabağda baş qaldıran erməni separatizmini dəstəkləyən və ilham verən canilər Sov.İKP MK-nın baş katibi, SSRİ prezidenti Mixail Qorbaçov və onun köməkçisi Georgi Şahnazaryan nəzərdə tutulur. Məhz onların rəhbərliyi ilə Ermənistan Xankəndində yerləşən 366-cı rus alayının köməyi ilə Dağlıq Qarabağ ərazisi və ona bitişik yeddi rayonu işğal etmiş və soyqırım törətmişlər. Eyni zamanda, Ermənistanda yaşayan 300.000-dən çox azərbaycanlı doğma torpaqlarından deportasiya olunmuş, mal-mülkləri talan edilmişdir.

40. Çıldır – Türkiyənin şimal-şərqində Qars-Ərdahan yaylasında Qısır və Ağbaba dağları arasında göl. Dəniz səviyyəsindən 1959 m yüksəklikdə yerləşir. Sahəsi 123 km², orta dərinliyi 42 m-dir. Tektonik mənşəlidir. Gölə kiçik çaylar tökülür.

41. Qaraqaç dağı (Qaraxaç dağı) – Ağbaba ilə Dağ Borçalının və Calaloğlunun (Stepanavan) arasında qalan Ağlağan dağının simal tərəfində dağ və yaylaq yerlərinin adıdır. Bəzi mənbələrdə yanlış olaraq "Qaraqaç" və yaxud

"Qaraxaç" kimi təqdim edilir. Qaraxaç – qara arxac sözünün təhrif olunmuş formasıdır. Qara qədim türk sözüdür, "böyük" deməkdir, arxac isə "qoyun yatağı" anlamındadır. 1988-ci ildə Amasiya rayonunun mühasirədə qalan əhalisi qış aylarında hələ də açıq olan Qaraxaç yolu ilə kəndləri tərk edərək erməni qırğınlarından xilas ola bildilər. Qaraxaca həmin il qar yağmaması bir möcüzə idi.

42. Qaraxan çayı – mənbəyini Ağbaba dağlarından götürür. Qars yaylasındakı sağ qolu Şörəyelin Bayandur qəsəbəsi yaxınlığında Arpaçaya qovuşur, sol qolu isə İbiş kəndinin altında Arpa gölə tökülür.

43. Bozqala – Qədim oğuz türklərinin yaylaq və yaşayış məskənlərindən biri. Onun etimologiyası bu ərazilərdə nəhəng boz qayaların olması və hələ min illər əvvəl düşmənlərdən müdafiə üçün qayalardan qala tikilməsi ilə izah olunur. Ərazisi Kiçik Şiştəpə, İlanlı və Amasiya kəndləri ilə həmsərhəd idi. Axarlı-baxarlı otlaq sahələri, çoxsaylı kiçik dərələr, təpələr və dağlar Bozqalanı dövrəyə almışdı. Ən hündür dağı Göydağ idi. Onun zirvəsindən baxanda demək olar ki, Ağbabanın dağ kəndlərinin əksəriyyəti apaydın görünürdü. Bozqalada Arpaçayın on addımlığından dərənin bağırını dələkə yüksələn və hündürlüyü təxminən yüz metri keçən nəhəng bir qalaça vardı. Sanki, nəhəng bir sal qayanın içi oyulmuşdu. Əzəmətinə görə əhali onu "Koroğlu qalaçası" adlandırırdı. Ətəkdən qalaçanın başına dırmaşmağa heç kəs cürət etməzdi. Onun zirvəsindən baxıb bütün ətraf ərazini, xüsusilə də Arpaçayın sağ və sol sahillərini, dərə yolu ilə həm Amasiya, həm də Qızılqoç rayonundan gəlib-gedənləri aydınca görmək mümkün idi. Arpaçayın sol sahilində yerləşən və meşə örtüyünə bürünmüş dağ da ovucun içindəki kimi görünürdü.

"Koroğlu qalaçası"nın başının üstündən dağlardan mənbəyini alan gur şlalə tökülürdü. Şlalə qalaçanın dibində kiçik bir gölməçə yaratmışdı. Maraqlıdır ki, şlalə aramsız "oxusa" da, gölməçənin suyu nə artır, nə də azalırdı. Cavanlar oranı "Bermud üçbucağı" adlandırırdılar. Yalnız dar bir girişi vardı. Yayın ortasında ətrafda 18-20 dərəcə isti olanda, Bozqalada temperatur 30 dərəcəyə qədər yüksəlirdi.

Arpaçay Bozqalanın ətəyini yuyub gedirdi. Çayın söykənəcəyində ərazisi, təxminən, üç hektar olan olduqca məhsuldar torpaq sahəsi vardı. Camaat oranı "Bostan" adlandırırdı. 1941-1945-ci illərdə Çaybasar (İlanlı) kəndinin əhalisini aclıqdan məhz "Bostan"ın məhsulları xilas etmişdi.

Bozqalada Tünglü bulaq, Məhəmməd ağanın bulağı, Həmidin bulağı, Hüseynin bulağı, Göybulaq adı ilə məşhur olan saf sulu çeşmələr vardı. Bu bulaqların başı daim qonaq-qaralı, haylı-küylü olardı.

Tünglü bulağın öz mənbəyini haradan aldığını, yaxud haradan qaynayıb çıxdığını heç kəs bilmirdi. Sarı gildən hazırlanmış borudan axıb tökülən bumbuz sudan bir stəkandan artıq içmək "mənm-mənm" deyən oğlanların işi idi. Rəvayət edərdilər ki, Makedoniyalı İskəndər bu torpaqlardan keçib gedib, yaralı əsgərlərin bir hissəsi elə bu ərazilərdə qalıb. Sonralar məhz Tünglü bulağı da onlar çəkiblər. Məlumat üçün deyək ki, İlanlı kəndində Böyük bulağın yanında itib-batmaqda olan məzarlıqda baş daşları uşaq əli boyda görünən rum qəbirləri 1988-ci ilə qədər qalmışdı.

İtburnu, qarağat, kəklikotu, çobanyastığı, yarpız, dağ əvəliyi, dağ çiyələyi və digər dərddə dərman bitkiləri toplamaq üçün camaat Bozqalaya üz tutardı.

Bozqalanın anası sayılan Arpaçayın qarşı tərəfində yer-

ləşən və əhalinin Bozdağ kimi tanıdığı dağda Ağbabanın heç bir kəndinə qismət olmayan sıx meşəlik vardı. Bu meşəlikdə ceyranlar məskən salmışdılar. Onlar təkəm-seyrək Göydağda və hündür təpələrin başında görünərdilər.

Sovet dönəmində 1950-ci illərin ortalarında Ermənistan hökuməti faydalı qazıntı (qızıl) axtarmaq məqsədi ilə xüsusi ekspedisiya yaradır. Qızılaxtaranlar Bozqalada dərələrin içində təxminən iki-üç km. uzunluğunda və iki-üç metr hündürlüyündə, 6 metr enində tunel qazmışdılar. Nədənsə, sonradan qazıntı-axtarış işləri dayandırılmışdı. Qorxulu tunel 1988-ci ilə qədər qalırdı.

Bu yurd yerimiz həm də bir şəfa ocağı kimi tanınırdı. Bir də görərdin ki, qışın oğlan çağında atlı belində balta, kürəyində səhəng Bozqalaya üz tutur. Soruşanda cavab verərdi: "Evdə xəstə var. Təbib nənə deyir ki, Koroğlu Qalaçasının zirvəsindən qar, Tünglü bulağın da suyundan gətirmək lazımdır. Qızdırması düşməyən xəstənin sinəsinə gündə üç dəfə həmin qardan qoymaq, üç dəfə də sudan içirtmək lazımdır. Azar-bezar çıxıb gedər".

44. Naltökən – 1918-ci ildə türk ordusunun önündən qaçan erməni silahlı dəstələri Qaraarxacla Dağ Borçalı arasındakı Naltökən adlanan yerdə qarşılaşmış və erməni dəstələri darmadağın edilmişdi.

45. Şörəyel – Ələyaz dağının şimal-şərq ətəklərini əhatə edən Şirək yaylasında qədim türklərin sakların, sirakların, kimmerlərin, oğuz-qıpçaq boylarının yaşadıkları ərazidir. Şörəyel (türk mənbələrində Şüregel) sultanlığı İrəvan xanlığına tabe olmuşdur. Arpaçay çayı Şörəyel sultanlığını Qars paşalığından ayırırdı. Sultanlığın mərkəzi Ərtik (Artik) idi. "İrəvan əyalətinin icmal dəftərin"də Şörəyel sancağında

(Pəmbək əyaləti ilə birlikdə) 172 kəndin mövcudluğu göstərilir. Nadir şahın dövründə verilən məlumata görə, İrəvan xanlığının tərkibinə daxil olan ərazidir. Şörəyel mahalında 109 kənd mövcud olmuşdur. 1804-cü ildə Şörəyel sultanlığının rus qoşunları tərəfindən işğalından sonra bir neçə kənd istisna olmaqla, qalan bütün kəndlərə Türkiyədən köçürülüb gətirilən ermənilər məskunlaşdırılmışdı. 1805-ci il oktyabrın 20-də Şörəyel sultanı Budaq Sultanla rus qoşunlarının komandanı general Pavel Sisianov arasında imzalanan müqaviləyə əsasən Şörəyel sultanlığı Rusiyanın tabeliyinə keçir.

46. Koroğlu qalaçası – bax izah 43-ə.

47. İbrahim – İbrahim bəy Cahangirov (Cahangiroğlu) nəzərdə tutulur. 1874-cü ildə Gümrüdə anadan olan İbrahim bəyin ailəsi sonralar Qars şəhərinə köçmüşdür. Rusiyada ali hərbi təhsil almışdır. Türkiyənin hərbiyyə naziri Ənvər paşanın yaxın silahdaşı olmuşdur. Qardaşları Əziz xan, Hasan xanla birlikdə Qafqaz könüllü taboru təşkil etmiş və Ədirnənin düşməndən azad edilməsində xüsusi qəhrəmanlıq göstərmişdir. Təşkilati-Mahsusənin qurucu üzvlərindən olmuşdur. 1918-ci ilin əvvəllərində Qarsa qayıtmış, yerli əhalinin ermənilərə qarşı müqavimət göstərməsi üçün silahlı dəstələr təşkil etmişdir. 1918-ci il Mudros müqaviləsinə əsasən Cənubi Qafqazdan türk ordusunun geri çəkilməsindən sonra qurulan Araz-Türk hökumətinin hərbiyyə naziri olmuş, Naxçıvan, Şərur, Vedibasar, Zəngibasar, Qəmərli və Sürməli bölgələrində 20-dən artıq özünümüdafiə taborları təşkil etmişdir. Qarsda qurulan Cənubi-Qərbi Qafqaz hökumətinin başçısı olmuşdur. Altı min nəfərlik qoşun təşkil edərək ermənilərə və gürcülərə qarşı müqavimət göstərmişdir. 1919-cu il aprelin 12-də ingilislər İbrahim bəy Cahangirov (Cahangiroğlu)

başda omaqla Cənubi-Qərbi Qafqaz hökumətinin 11 üzvünü həbs edib Malta adasına sürgün etmişdir. 1921-ci ildə Nəriman Nərimanovun səyi nəticəsində silahdaşları ilə birgə sürgündən azad edilərək Qarsa qayıtmışdır. Qarsın ilk bələdiyyə başqanı seçilmişdir. 1948-ci ildə Qarsda vəfat etmişdir. İbrahim bəyin əmizadələrinin törəmələri 1988-ci ilə kimi Gümrüdə yaşayırdılar. Onlardan biri Elman Cahangirov Amasiya yağ-pendir zavodunda 1980-ci illərdə texnoloq işləyirdi.

48. Kazım Qarabəkir – Kazım Qarabəkir paşa (1882-1948) göstərdiyi xidmətlərinə görə Atatürkdən sonra çox böyük nüfuz qazanan hərbi və dövlət xadimi kimi tanınır. Şərqi Cəbhəsində göstərdiyi uğurlara görə İstiqlal medalı ilə təltif olunmuşdur. 1918-ci ilin mayında və 1920-ci ilin sentyabrında erməni ordusunu darmadağın edərək qərargahını Gümrüdə qurmuşdu. Naxçıvanın Ermənistan ordusu tərəfindən işğal edilməməsinin səbəbkarı da Kazım Qarabəkir paşadır. O, Naxçıvanı Türkiyənin, türk dünyasına açılan qapısı hesab edirdi. Kazım Qarabəkir paşa xofu hələ də ermənilərin canından çıxmayıb.

49. Dirəniş ordusu – dedikdə türk ordusunun 1914-cü il sərhədlərinə geri çəkilməsindən sonra yaranan yerli milli şuraların səfərbərlik həyata keçirərək təşkil etdikləri silahlı qüvvələr nəzərdə tutulur. Ağbabalı Hacı Abbasoğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağanın təşkil etdiyi 700 nəfərlik süvari dəstəsi dirəniş ordusunun bir cinahı kimi erməni-daşnak qoşunlarına qarşı qəhrəmanlıqla vuruşub.

50. Xurşud – Mudros sazişinə əsasən Qarsdan geri çəkilən türk ordusunun komandanı Yaqub Şefki paşanın tapşırığı ilə yüzbaşı Xurşud bəy Ağbabada qalıb, könüllü dəstələrin təlimi vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdü. Onun keçdiyi hərbi

təlimlər sayəsində Ağbaba süvari alayı ermənilərə qarşı mücadilə edəcək bir gücə sahib olmuşdu.

51. Kəblə Məhəmməd – Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağa nəzərdə tutulur.

52. Borçalı – Gürcüstanın cənub-şərqində yaşayan türklərinin qədim torpağıdır. Etimoloji araşdırmalara görə Borçalı toponiminin "börü" və "çala" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Mənası "qurd çalası" və ya "qurd oylağı" deməkdir.

1744-cü ildə Nadir şahın fərmanı ilə Borçalı Qazax mahalı ilə birlikdə Gəncə bəylərbəyliyiindən alınaraq Kartli-Kaxetiya krallığının təbəçiliyinə verilmişdir. Qədim Borçalı diyarı Aran Borçalı və Dağ Borçalı olmaqla iki hissədən ibarət olmuşdur. Borçalı mahalı inzibati nöqtəyi-nəzərindən hazırda Rustavi (Bostandərə) şəhəri də daxil olmaqla, 6 rayonu – Qardabani (Qaratəpə), Marneuli (Sarvan), Bolnisi (Çörük Qəmərli), Dmanisi (Baş Keçid), Tetriskaro (Ağbulaq) və Salka (Barmaqsız) rayonlarını əhatə edir.

53. Emin bəy – 1850-ci ildə Borçalı qəzasının Kəpənəkçi kəndində doğulmuşdur. Emin Ağanın mənsub olduğu Hacılar tayfası Borçalının sayılıb-seçilən nəsilərindəndir. Rusca sənədlərdə Acalov soyadını daşımışlar. Emin ağa 1918-ci ilin noyabrında Qarsda qurulan İslam Şurasının ilk sədri olmuşdur. 1918-ci ilin qışında Borçalıda ermənilərlə gürcülər arasında qanlı döyüşlər getdiyi zaman Emin ağa Qarsdan məmləkətinə dönmüşdür. Burada Borçalı Milli Şurası adında bir qurum yaradaraq Borçalını erməni hücumlarından qorumaq üçün çalışmışdı.

Emin ağa 1920-ci illərin əvvəllərində Türkiyədə, sonra Azərbaycanın Qazax bölgəsinin Qarapapaq kəndində yaşa-

mışdır. 1927-ci ildə həmin kənddə vəfat etmiş və orada dəfn olunmuşdur. Azman şair Abbas Abdulla (Acalov) Emin ağanın mənsub olduğu Hacallılar tayfasındandır. 1915-ci ildə Rusiyanın Tula şəhərində Emin ağanın həyat və fəaliyyətinə həsr edilmiş rusca “Эминъ-Ага Борчалинский (Воспоминания Бывшего Разбойника)” adlı kitab çap olunmuşdur.

54. Baş Keçid – ərazisi 1917-ci ilədək Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasına daxil olmuşdur. 1930-cu ildə Baş Keçid rayonu təşkil edilmişdir. 1947-ci ildən rayonun inzibati mərkəzi Dmanisi şəhəri, rayonun özü isə Dmanisi rayonu adlandırılmışdır. Qaraxaç yaylasına yol Baş Keçiddən keçir. Əhalisinin üçdə iki hissəsini azərbaycanlılar, qalanını isə gürcülər, ruslar, yunanlar və ermənilər təşkil edirdi.

55. Xəlil bəy – sovet Rusiyasının 29 dekabr 1917-ci il tarixli “Türkiyə Ermənistanı haqqında” dekretinə əsasən ermənilər şərqə Anadoluya sahib çıxmaq istəyirlər. Bu plana qarşı çıxmaq üçün 1918-ci il noyabrın 5-də Qars İslam Şurası təşkil edilir, noyabrın 15-də I Qars Konqresi keçirilir. Konqresdə Gümrü və Ağbabanı Qızıldaş kəndindən olan vəkil Xəlil bəy oğlu Topal Əli bəy təmsil edir. Xəlil bəy deyilərkən məhz bu şəxsiyyət nəzərdə tutulur.

56. Nikolay –1914-cü ildə Rusiya çarı II Nikolayın əmri ilə Qafqaz cəbhəsində rus qoşunlarının Qars üzərindən Şərqi Anadoluya hücumu nəzərdə tutulur. Həmin vaxt ermənilər arasında səfərbərlik həyata keçirilmiş, 120 mindən artıq erməni könüllü olaraq hücum edən rus ordusuna qoşulmuşdu. Üstəlik Eçmiədzin katolikosluğunun xeyir-duası ilə tərkibində təqribən 10 min erməni-daşnak quldurunu birləşdirən 4 drujina da rus komandanlığının sərəncamına verilmişdi.

57. Pənah xan – Qarabağ xanı Pənahəli xan Cavanşir (1693-1763) nəzərdə tutulur.

58. Şuşa – Şuşa şəhərinin təməli 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulub. Ermənilər 1905-1906, 1918-1920-cil illərdə Şuşada qırğınlar törətmişlər. 1992-ci il mayın 8-də 366-cı rus alayının köməyi ilə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Şuşa işğal edilmiş, 2020-ci il noyabrın 8-də rəşadətli Azərbaycan Ordusu tərəfindən azad olunmuşdur. Şuşa Azərbaycanın incisi və mədəniyyət pay taxtıdır.

59. Səmənd ağa –Basarkeçər mahalının Zod kəndindən olan nüfuzlu el ağsaqqalı Səmənd ağa nəzərdə tutulur. 1918-1919-cu illərdə erməni silahlı dəstələrinə qarşı Basarkeçərdə təşkil edilən müqavimət hərəkatına başçılıq edənlərdən biri olmuşdur. Ermənilər o zaman İrəvanla Qarabağ arasında ən qısa yolun üzərində yerləşən Basarkeçərin kəndlərini işğal etmək, əhalisinə qarşı soyqırım törətməklə Zod-Kəlbəcər üzərindən Qarabağa qoşun və silah-sursat göndərmək istəyirdi.

60. Səttar xan – 1905-1911-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda Məhəmmədli şah diktaturasına qarşı baş qaldırmış Məşrutə hərəkatının lideri, xalq qəhrəmanı Səttar xan (1868-1914) nəzərdə tutulur.

61. Bağır xan – Səttar xanın yaxın silahdaşı, Məşrutə inqilabının rəhbərlərindən biri, Təbriz üsyanı dövründə yaranmış Hərbi Şuranın beş üzvündən biri Bağır xan (1862-1916) nəzərdə tutulur.

62. Təbriz (şəhər) – Təbriz şəhəri hazırda İranda Şərqi Azərbaycan ostanının inzibati mərkəzidir. Təbriz şəhəri Azər-

baycan türklərinin mənəvi paytaxtı hesab olunur. Əhalisinin mütləq əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edir.

63. Xəlil – Xəlil Rza Ulutürk 21 oktyabr 1932-ci ildə Salyanda anadan olub. 1988-ci ildən başlayan Azadlıq hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən biri, Azadlıq Meydanının hayqıran səsi olub.

SSRİ və sovetlər əleyhinə çıxışlarına görə 1990-cı il yanvarın 26-sında SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi (KGB) tərəfindən tutularaq Moskvadakı Lefertovo zindanına salınıb. Xəlil Rza Ulutürk böyük türkçü və turançıdır. O, 1991-ci ildə Türk Milləti Mükafatına layiq görülüb.

1992-cı ildə ona Azərbaycanın Xalq şairi adı verilib. Ustad sənətkarın “Sevən gözlər”, “Məhəbbət dastanı”, “Mənim Günəşim”, “Qollarını geniş aç”, “Ömrümdən uzun gecələr”, “Ucalıq”, “Türkün dünyası”, “Qəhrəman Təbrizim” və başqa əsərləri geniş oxucu kütləsinin məhəbbətini qazanıb, əsərləri bir neçə xarici dilə tərcümə olunub. Xəlil Rza Ulutürk 1994-cü il iyunun 22-də vəfat edib.

64. Təbriz – Xəlil Rza Ulutürkün oğlu. Şuşa uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmancasına şəhid olub. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanıdır.

65. Aşıq Şenlik – Azərbaycanın və türk dünyasının böyük ozanlarından biri. Əsl adı Həsəndir. Şenlik onun təxəllüsüdür. “El adamı, xalq aşığı” mənasını verir. 1850-ci ildə Çıldır mahalının Suxara kəndində doğulmuşdur. Qızı Gülxanım Hozuya (Ağbaba mahalının Hozukənd kəndinə) ərə gəlib. Onun iddiasına görə aşığı 1913-cü ildə İrəvanda bir toy məclisində zəhərləmişlər. Hozuda qızı Gülxanımın evində vəfat etmişdir. Vəsiyyətinə əməl olunaraq Suxara kəndində dəfn olunmuşdur.

66. Aşıq Nəsim – Aşıq Şenliyin yetişdirdiyi adlı-sanlı aşıqlardan biri də güllübulaqlı Aşıq Nəsimdir. 1874-cü ildə anadan olan Nəsimin uşaq vaxtı qızılca xəstəliyindən gözləri tutulmuşdur. Söz dünyasının kamil bilicilərindən olan bu qüdrətli sənətkarın qarşısına çıxmağa nadir aşıqlar cürət etmişlər. Sovet hakimiyyətinin tuthatut dövründə Aşıq Nəsim mövcud quruluşu öz qoşmalarında pisləmiş, “qaxdağan” erməniləri müsəlmanların “başına çıxardığı” üçün lənətləmişdir. Onun Güllübulaqda bir toy məclisində Aşıq Ələsgərlə deyişməsi dillər əzbəridir.

Aşıq Nəsim:

*Bir aşıq gəlibdi Güllübulağa,
Xoşa gəlmir nə avazı, nə səsi.
Heyif ki, görmürəm toy-büsatını,
Deyirlər seyiddi, ağır nəfəsi.*

Aşıq Ələsgər:

*Fəhmi kora verib, zehni üstəlik,
Xaliqin zəlilə budu müjdəsi.
Mərdi mərd öldürsə, intizar qalmaz,
Kişiyə dəyməsin namərd gülləsi.*

Aldı Nəsim:

*Nə saz çala bilir, nə də oxuya,
Yun tök qabağına kilim toxuya,
Qonaq edin pendir, lavaş, yuxaya,
Dolsun dağarcığı, həm də kisəsi.*

Aldı Ələsgər:

*Toxunmaram sənin kimi zəlilə,
Hədələmə məni xalqın əlilə.
Bir qulaq ver nəsihətə, dəlilə,
Eşidənin səndən gəlsin həvəsi.*

Aldı Nəşib:

*Sərini qarşımda nişanə qoyan,
Doqquz nədi, sənətindən xəbər ver.
Neçə doqquz bir-birinə bağlıdır?
O doqquzun qüdrətindən xəbər ver.*

Aldı Ələsgər:

*Al cavabın deyim, ay aşiq Nəşib,
Əlindəki doqquz sazdı qabaqda.
İki doqquz bir-birinə bağlıdı,
Dindirəndə xoş avazdı qabaqda.*

Deyilənə görə, Aşiq Ələsgəri uğurlayanda ondan soruşurlar ki, Göyçədə nə deyəcəksən? Ələsgər belə cavab verir:

*Ələsgərə verdi çətin sualı,
İnan ki, bir müddət dəyişdi halı,
Söylərəm eşitsin Göyçə mahalı,
Yaman tənqitmişdi kor başıbatmış.*

67. Uluxan – Zəngibasar mahalının Uluxanlı kəndi nəzərdə tutulur. Uluxanlı kəndində hələ 1880-ci ildə rus-tatar məktəbi açılmışdı. 1887-ci ildə Cəlil Məmmədquluzadə ilk müəllimlik fəaliyyətinə Uluxanlı məktəbində başlamışdı. 1918-1920-ci illərdə erməni daşnaklarına layiqli cavab verən Zəngibasar Milli Şurasının qərarı Uluxanlıda yerləşirdi. Zəngibasar rayonunun mərkəzi Uluxanlıda (1950-ci ildən Masis) erməni əhalisi ancaq 1950-ci ildən başlayaraq məskunlaşmışdı. Buna səbəb ermənilərin 1948-1949-cu illərdə köçürülmüş azərbaycanlıların ev-eşiyini ələ keçirməsi olmuşdu. 1988-1989-cu illərdə Zəngibasarın azərbaycanlı əhalisi yer-yurdlarından vəhşicəsinə qovularaq Azərbaycana pənah gətirmişdir.

68. Göyçə – İrəvan xanlığının 15 mahalından biri və ərazicə ən böyüyü. Mahalın adı Göyçə gölünün adından götürülmüşdür. Göyçə mahalı Göyçə gölü hövzəsində yerləşən rayonları Kəvər (Kamo), Qaranlıq (Martuni), Basarkeçər (Vardenis) rayonlarını və Çəmbərək (Krasnoselo) rayonunun bir neçə kəndini əhatə edirdi. Göyçə mahalı rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən sonra orada cəmi 15 erməni ailəsi qeydə alınmışdı. Sonralar bu əraziyə İran və Türkiyədən erməni ailələri köçürülüb yerləşdirilmişdir. XIX əsrin 40-cı illərində Göyçə mahalının ərazisi İrəvan quberniyasının Novo Bəyazid qəzasının inzibati ərazi bölgüsünə daxil edilmişdi. 1918-1920-ci illərdə general Silikovun komandanlığı altında erməni diviziyası Göyçə mahalında kütləvi qırğınlar törətmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Göyçə gölünün şimal-şərq hissəsini Azərbaycanın mübahisəsiz ərazisi hesab etmiş-

dir. 1988-1989-cu illərdə Göyçənin azərbaycanlı əhalisi yer-yurdlarından vəhşicəsinə qovularaq Azərbaycana pənah gətirmişdir.

69. Dərələyəz – Dərələyəz mahalı Şərur-Dərələyəz tarixi vilayətinin dağlıq hissəsini təşkil edir. Ən qədim dövrlərdən Azərbaycan türklərinin məskunlaşdığı ərazidir. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra Dərələyəz bölgəsi İran və Türkiyədən köçürülən ermənilərin hesabına etnodemoqrafik dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində Dərələyəz bölgəsi heç bir əsas olmadan, Azərbaycandan qoparılıb Ermənistanə verilmişdir. 1988-1989-cu illərdə Dərələyəzin azərbaycanlı əhalisi yer-yurdlarından vəhşicəsinə qovularaq Azərbaycana pənah gətirmişdir.

70. Dərəçiçək – Dərəçiçək mahalı İrəvan xanlarının yaylaq yerləri olmuşdur. "Kitabi Dədə Qorqud" boylarında adı çəkilən Altuntaxt yaylağı Dərəçiçək mahalının ərazisindədir. Rusiya işğalı dövründə Novo Bəyazid qəzasının tərkibinə daxil edilmişdir. 1959-cu ilədək Axta rayonu, sonra isə Razdan rayonu adlandırılıb. Turizm məkanı kimi məşhur olan Dərəçiçəyin adını ermənilər hərfi tərcümə edərək Tsaxkadzor adlandıırıblar.

71. Vedi – Ağrı dağının ətəyində yerləşən, qədim türk tayfalarının yaşadığı Vedibasar mahalı İrəvan xanlığında öz ad-sanı, gücü, qüdrəti, qəhrəman oğulları ilə məşhurlaşmışdır. Bu əraziyə ermənilər əsasən Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) müqavilələrindən sonra İran və Türkiyədən köçürülüb yerləşdirilmişlər. 1918-1920-ci illərdə Ermənistan ordusu Vedibasarı ələ keçirmək üçün 4 dəfə hücum etmişdir. 1920-ci ilin iyun ayında Abbasqulu bəy Şadlinskiyin komandanlıq

etdiyi Vedibasar döyüşçüləri əhalini qırğınlardan qurtarmaq məqsədilə müvəqqəti olaraq İrana köçürmüşlər. Ermənistanında sovet hakimiyyəti quruldundan sonra vedibasarlılar öz yer-yurdlarına qayıtmışlar. Abbasqulu bəyin başçılığı ilə təşkil edilən "Qırmızı tabor" 1921-ci ildə Ermənistanında sovet hakimiyyətini devirən daşnak qüvvələrinə qarşı vuruşaraq bölgəni onlardan təmizləmişdir. 1988-1989-cu illərdə Vedibasarın azərbaycanlı əhalisi yer-yurdlarından vəhşicəsinə qovularaq Azərbaycana pənah gətirmişdir.

72. İrəvan – İrəvan şəhəri Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Ağqoyunluların hakimiyyəti dönməndə Çuxursəd bəylərbəyliyyənin, xanlıqlar dönməndə İrəvan xanlığının, Rusiya işğalı dönməndə isə İrəvan quberniyasının mərkəzi şəhəri olmuşdur.

1918-ci ildə Cənubi Qafqazda ilk erməni dövləti yarandıqdan sonra Azərbaycan Milli Şurasının qərarı əsasında İrəvan şəhəri paytaxt kimi Ermənistanə güzəştə gədirilmişdir.

Ermənilər şəhərə kütləvi surətdə Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrindən sonra İran və Türkiyədən köçürülüb gətirilmişdir. 1905-1906 və 1918-1920-ci illərdə İrəvan şəhərində ermənilər dəfələrlə kütləvi qırğınlara törətmişlər. 1950-ci ildə İrəvanın azərbaycanlı əhalisinin xeyli hissəsi Azərbaycana köçürülmüşdür. 1988-1989-cu illərdə İrəvan monoetnik erməni şəhərinə çevrilmişdir. Ermənilərin bu "qədim erməni şəhəri" adlandırdıqları İrəvan şəhərində ən qədim memarlıq abidəsi yaşı 250 ildən artıq olan Göy məsciddir ki, onu da fars məscidi adlandıırırlar. Azərbaycanlılara məxsus digər tarixi memarlıq abidələri, o cümlədən İrəvan qalası və Xan sarayı

yer üzündən silinmişdir.

73. Qaçaq Usuf – Qaçaq Usufun mənsub olduğu Hacı Alı tayfası təqribən 1861-ci ildə Qarsın Akyaka (Qızılçaxçax) nahiyəsindən Ağbabanın Göllü kəndinə köçmüşdür. Atası Məhəmməd kişi oğulları Ömər, Osman və Usufu hələ uşaqlıqlarından zülmə, ədalətsizliyə qarşı mübarizə ruhunda tərbiyə etmişdir. Usuf qan davası zəminində Göllüdən qaçaq düşsə də, təkcə Ağbabada deyil, Qarsda, Borçalıda, Pəmbəkdə və digər yerlərdə haqsızlığa, zülmə və zorakılığa qarşı mübarizə aparmışdır. Ona görə də rus üsul-idarəsi tərəfindən uzun illər təqib edilmişdir. 1913-cü ildə Öysüz kəndinin yaxınlığında rüs kazakları ilə uzun müddət atışmadan sonra ağır yaralanmış və vəfat etmişdir. Onun və silahdaşı qaçaq Allahyarın qoşa qəbirləri Göllü kəndinin qəbiristanlığındadır.

"Qaçaq Usuf" dastanının Aşıq Heydər və Aşıq İsgəndər Ağbabalı tərəfindən söylənilmiş iki versiyası məlumdur. Aftandil Ağbabalı və Nizami Məmmədxanlının topladıqları "Qaçaq Usuf" dastanı 1994-cü ildə Bakıda "Yazıçı" nəşriyyatında çap edilmişdir.

74. Əhməd bəy – 1918-ci ilin noyabrında təsis olunan Qars Konqresinin üzvü – Ağbabanın Qaraçanta kəndindən olan Əhməd bəy Hacıyev nəzərdə tutulur.

75. Qars-Ərdəhan – Osmanlı dövlətinin Ərzurum vilayətinə bağlı Qars sancağının və Qars paşalığının ərazisi. Bu ərazilər uğrunda mütəmadi olaraq səfəvilərlə osmanlılar arasında savaşlar getmişdir. 1590-cı il Çıldır meydan müharibəsi tarixə şahidlik edib. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən isə ruslar bu əraziləri işğal etmək üçün 1828, 1855, 1877-ci illərdə müharibə etmişlər. Nəhayət, 1878-ci il Berlin müqavilə-

sinə görə Qars-Ərdəhan hərbi təzminat əvəzinə Rusiyanın təbəçiliyinə keçmişdir. Həmin illər türk tarixində "40 illik qara günlər" adlandırılır. Nəhayət, 1921-ci il Qars müqaviləsi ilə yenidən Ana vətənə Türkiyəyə qovuşmuşdur. 1956-cı ildə Böyük Millət Məclisində bu bölgənin əhəmiyyətini Kazım Qarabəkir paşa belə tərif etmişdi: "Boğazlar türkün boğazı, Qars və Ərdəhan onurğa sümüyümüzdür. Onları kimsə ala bilməz!"

76. Məhəmməd ağa – bu şəxsin əsl-i-kökü Qars vilayətinə bağlıdır. O, təxminən, 1880-ci ildə anadan olub. 1877-1878-ci il rus-türk müharibəsi zamanı çar Rusiyasının Qars, Ərzurum, Ərdəhan bölgələrini işğal etməsi nəticəsində Məhəmmədin valideynləri yaxın qohumları ilə birlikdə Ağbabanın Qaraçanta kəndinə köçür və orada məskunlaşırlar. Onlar Qaraçantada Usufular kimi tanınırlar.

Bu kənddə uzun müddət yaşamayan Usufular daha sonra Yeni Yol (Qara Namaz) kəndinə köçür. Qara Namazda "özlərinə gələn" Usufular heyvandarlıqla məşğul olaraq kəndin sayılıb-seçilən tayfalarından birinə çevrilir. Ona görə də yerli Əbdüləzimlər tayfası ilə aralarında nifaq düşür. 4 qardaşın böyüyü olan Məhəmmədin qərarı ilə yeni yurd yeri axtarışına çıxılır. Bütün ərazilər gəzilir, onların səri-səmti öyrənilir. Qərara gəlinir ki, Bozqalada yurd salsınlar. Məhəmməd əllərində olan nə var cəmləyib Ağbaba valisi – ibişli Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağanın yanına gedir. Deyilənə görə, valiyə yüz ədəd onluq qızıl verdikdən sonra Bozqalada yurd salmağa icazə alınır. Bu tarix, təxminən, 1910-cu ilə təsadüf edir. *Beləliklə, Usufular tayfası Bozqala kəndinin əsasını qoyur. Onlardan başqa kəndə muzdurluq edən, əkin-biçinlə məşğul olan daha on ailə də köçür. Məhəmməd*

mədə "Məhəmməd ağa" titulu verilir və o, kəndin sahibi və sahibkarı kimi tanınır. Çox tədbirli olan Məhəmməd ağa qısa vaxtda varlanır və Gümrüdə bəzir dükanı açdırır. Bu dükanı onun böyük oğlu Binnət işlədir.

1920-ci ildə Ermənistanda sovet hökuməti qurulsa da, Bozqala kəndi kolxoz quruluşuna qoşulmur. 1940-cı ildə Ermənistan hökumətinin qərarı ilə bu kənd ləğv edilir, onun əhalisi Çaybasar (İlanlı) kəndinə köçürülür. Usufuların, xüsusi ilə də Məhəmməd ağanın mal-qarası hesabına Çaybasarda kolxoz qurulur. Bundan sonra açıq təqiblər başlayır. Əvvəlcə Məhəmməd ağaya "xalq düşməni" damğası vurulur və o, Sibirə sürgün edilir. Özündən kiçik üç qardaşı da eyni aqibətlə üzləşir. Sovet dönəmində pərən-pərən salınmış Usufular nəslinin nümayəndələrinin səsi sonralar uzaq Sibirdən, Borçalıdan, Daşkəsəndən, Şəmkirdən, Türkmənistandan gəlir.

1988-ci ilədək Məhəmməd ağanın sürüsünün və naxırının Bozqaladakı yay tövləsi dimdik ayaqda dururdu. Bu tövlə çəkisi 2 tona qədər və hündürlüyü 2 metr olan sal daşların yan-yana düzülməsi nəticəsində tikilmişdi. 1988-ci ilin avqustunda qonşu erməni kəndinin daşnak tör-töküntüləri bu bənzərsiz çəpər-tövləni ekskavatorun köməyi ilə yıxmışdılar. Alçaqlar Məhəmməd ağa bulağını da traktorla qazıb eşmiş və suyu batırmışdılar.

77. Əli – Bozqalanın sahibi və sahibkarı Məhəmməd ağanın özündən kiçik qardaşı. Deyilənə görə, XIX əsrin 90-cı illərində anadan olub. Həddindən artıq qüvvətli və qorxmaz bir kişi kimi tanınıb. Bozqalanın müdafiəsinə və kənddə qayda-qanunun qorunmasına məhz o, cavabdeh olub. Ağbabada qüvvətli bir pəhləvan kimi tanınıb. Ona görə də onu "Dizi

aynalı pəhləvan" kimi də çağırırlarmış.

78. Vartan – 1915-ci ildə Ağbabada törədilən qırğınlara başçılıq edən erməni quldurlardan birinin adı. Kiçik və Böyük Şiştəpə kəndlərini yerlə yeksan edən məhz onun dəstəsi olub. Bir qrup atlı ilə Bozqalaya hücum çəkən Vartan elə kəndin girəcəyində Əli tərəfindən gözündən vurulub. Bundan sonra quldur dəstəsi geri qayıdıb.

79. Hüseyinalı – əslən İrəvanın Dərəbağlar bölgəsindəndir. Bizə məlum olmayan səbəblərdən köç edərək, təxminən, 1902-ci ildə Ağbabanın Düzkənd kəndində məskunlaşıb. Ağbaba valisi tərəfindən Düzkəndin qlavası təyin edilib. 1915ci ilə qədər bu kəndi idarə edib. Humanist və yumşaq adam olub. Bir dəfə Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağa qlavaya iki araba və iki boyun öküz göndərməsi üçün tapşırıq verir. Qlava Hüseyinalı bu tapşırığı icra edə bilmir. Hiddətlənən Hacı Abbas oğlu qlavanı kəndin ortasında ağır formada cəzalandırır. Bundan sonra qlava Hüseyinalı İrəvana qayıtmağa qərar verir və yolda ermənilər tərəfindən öldürülür.

80. Murtuz ağa – Ağbabanın Göllü kəndindən olan varlı və imkanlı şəxs. O, əliaçıqlığı və qonaqpərvərliyi ilə mahalda hörmət qazanıbmiş. Qars müqaviləsindən sonra ailəsi ilə birlikdə Türkiyəyə köçüb.

81. Qurban – qlava Hüseyinalının tək oğlu. 1905-1963cü illərdə yaşayıb. Ağbabadan İrana üz tutan köç karvanında zülüm-zillət görənlərdən biri olub. O da Türkiyəyə keçərək güllubulaqlı Aşıq Nəsibin köməyi ilə vətənə dönüb.

Uzun müddət Öksüz, Göllü, Düzkənd, İlanlı kəndlərində kolxoz sədri və rayonda torpaq şöbəsinin müdiri vəzifələrində çalışıb. Olduqca səxavətli, bəmərə, insansevən və qonaqpərvər bir şəxs olmaqla hamının hörmətini qazanıb.

Yaşlı nəslin nümayəndələri, onunla birlikdə işləyənlər nəql edərdilər ki, paltarını əynindən çıxarıb kasıba vermək, çörəyini onlarla birlikdə yemək Qurbanın adəti, həyat tərzi idi.

82. Ördəkli – Ağbabada kənd. Amasiya rayon mərkəzindən 15 km. şimali-qərbdə, Arpa gölün cənub-şərqində yerləşirdi. Kənddə 1886-cı ildə 253 nəfər, 1897-ci ildə 146 nəfər, 1908-ci ildə 346 nəfər, 1914-cü ildə 531 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. Kəndin əhalisi 1918-1920-ci il qırğınları nəticəsində Türkiyəyə köç etmişdir. İndi xaraba kənddir.

83. Qızıldaş – Ağbabada kənd. Amasiya rayon mərkəzindən 15 km. cənub-qərbdə yerləşən kənd. Kənddə 1886-cı ildə 394, 1905-ci ildə 547, 1914-cü ildə 147 nəfər azərbaycanlı əhali yaşayıb. Kənd iki hissədən ibarət idi. Ortadan Camışlı çayı keçir. Köhnə Qızıldaş 1921-ci il Qars müqaviləsi ilə Türkiyə tərəfdə, Təzə Qızıldaş isə Ermənistan tərəfdə qalmışdı. Təzə Qızıldaşın azərbaycanlı əhalisi Qars tərəfə köç etmişdir. 1920-ci illərin əvvəllərində kənddə "qaxdağan" (gəlmə) ermənilər yerləşdirilmişdi. Lakin onlar 1940-50-ci illərdə ordan köçüb getmişlər. İndi xarabalığı qalır. Yaxınlığında sərhəd zastavası yerləşir.

84. İlanlı – Amasiya rayon mərkəzindən 17 km şimal-şərqdə, Arpaçayın sağ sahilində yerləşir. Kənddə 1886-cı ildə 137 nəfər, 1897-ci ildə 206 nəfər, 1908-ci ildə 240 nəfər, 1914-cü ildə 276 nəfər, 1987-ci ildə 505 nəfər (98 ailə) yaşamışdır. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 26.04.1946-cı il fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilərək əvvəlcə Çaybasar, Ermənistan prezidentinin 19.04.1991-ci il tarixli fərmanı ilə isə yenidən dəyişdirilərək Aravet qoyulmuşdur.

85. Seldağılan – Ağbabada kənd. Rayon mərkəzindən təqribən 20 km şimal-qərbdə, Ağbaba dağının ətəyində, Tür-

kiyə ilə sərhəddə yerləşir. Ağbaba dağlarından axıb gələn güclü sel suları kəndin yaxınlığından keçib Arpa gölünə tökülür. Kənddə 1886-cı ildə 231 nəfər, 1887-cı ildə 360 nəfər, 1908-ci ildə 359 nəfər, 1914-cü ildə 414 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. Kəndin əhalisi 1921-ci il Qars müqaviləsindən sonra elliklə Türkiyəyə köç etmişdir.

86. Ellərköy – Elləryoğu-Ellərkənd Ağbabada kənd. Amasiya rayon mərkəzindən 26 km şimal-qərbdə yerləşir. 1905-ci ildə 286 nəfər, 1914-cü ildə 437 nəfər, 1931-ci ildə 294 nəfər, 1987-ci ildə 328 nəfər yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. Ermənistan Prezidentinin 08.08.1991-ci il tarixi fərmanı ilə kənd Lorasar adlandırılmışdır.

87. Təpəköy – Ağbabada kənd. Kənd iki hissədən – Böyük Təpəköy və Kiçik Təpəköydən ibarət olmuşdur. Arpa gölünün şərqində, rayon mərkəzindən 17 km. şimal-qərbdə yerləşir. Böyük Təpəkəköydə 1905-ci ildə 278 nəfər, 1914-cü ildə 357 nəfər, 1931-ci ildə 174 nəfər yaşamışdır. Kiçik Təpəköydə 1905-ci ildə 140 nəfər, 1914-cü ildə 209 nəfər, 1931-ci ildə 170 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-1920-ci illərdə Ağbaba Milli Şurasının qərargahı Böyük Təpəköydə yerləşmişdir. 1930-cu illərin sonlarında Böyük və Kiçik Təpəköylər birləşdirilərək Təpəkənd adlandırılmışdır. 1987-ci ildə kənddə 757 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. Ermənistan prezidentinin 08.08.1991-ci il tarixi fərmanı ilə kənd Berdaşen adlandırılmışdır.

88. Göytürk – Göytürk İmperatorluğunu qurmuş türk tayfaları nəzərdə tutulur.

89. Hüseyin (Hüseyinqulu xan) – Azərbaycan sərkərdəsi və siyasi xadimi. 1806-1827-ci illərdə İrəvanın sonuncu xanı. Qacarların Qovanlı tayfasına mənsub olmuşdur. Hüsey-

SON SÖZ ƏVƏZİ

Nazim Mustafa,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Dövlət Mükafatı Laureatı

nqulu xan Qacar (1743-1831) qardaşı, qoşunların komandanı Həsən xanla birlikdə 20 ildən artıq müddət ərzində İrəvan xanlığını Rusiya işğalından qoruya bilmişdir. İrəvan qalasını möhkəmləndirmiş, möhtəşəm Sərdarabad qalasını inşa etdirmişdi. Ermənilərin qalanın zəif qorunan yerlərini rus qoşunlarının komandanlığına bildirməsi nəticəsində 1827-ci il oktyabrın 1-də süqut etmişdir. Həmin vaxt qalanın müdafiəsini Həsən xan həyata keçirirdi. Hüseyinqulu xan o zaman əlavə qoşun toplamaq üçün Arazın sağ sahilinə keçmişdi. O, İrəvan qalasının işğalından 4 il sonra 1831-ci ildə vəfat etmişdir.

90. Rəvan xan – Rəvanqulu xan Səfəvilər dövlətinin başçısı Şah İsmayılın vəziri olmuşdur. Şah İsmayıl 1501-ci ildə İrəvan şəhərini fəth etdikdən sonra sərkərdəsi Rəvanqulu xana Zəngi çayının sahilində strateji əhəmiyyətli yerdə qala tikdirmək tapşırığı verib. Rəvanqulu xan da qalanı 7 ilə tikdirərək başa çatdırmışdır. İrəvan qalasının adını Rəvanqulu xanın adı ilə əlaqələndirirlər.

91. İlham – *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Si-lahlı Qüvvələrin Müzəffər Ali Baş Komandanı, II Qarabağ müharibəsində qələbənin baş memarı İlham Heydər oğlu Əliyev nəzərdə tutulur.*

Özünü, soy-kökünü, tarixi keçmişini dərk edən hər bir şəxs harada yaşamasından asılı olmayaraq doğulduğu torpağa, boya-başa çatdığı elinə-obasına bağlı olur. Bu bağlılığı da övladlarına, nəvə-nəticələrinə, qohum-əqrəbasına aşılıyır. İnsan da ağac kimidir. Öz kökünə nə qədər bağlı olursa, bir o qədər qüvvətli və əzəmətli olur. İnsanın qol-budağı isə onun övladları, nəvə-nəticələridir. Mən Səyyad Ağbabalını qollu-budaqlı, kökünə bağlı nəhəng ağaca bənzədirəm. Onun qələmə aldığı "Ağbaba" poeması Vətən sevgisindən, yurd həsrətindən, can yangısından doğan fəryaddır, hayqırtıdır və o yerlərə qayıdış üçün gələcək nəsillərə çağırışıdır. O nəsillərə ki, Ağbaba məvhumunun nəyi ifadə etdiyini, hansı məkanda olduğunu, necə təbiətə malik olduğunu, tarixdə iz qoyan necə şəxsiyyətlər, necə igidlər yetişdirdiyini bilməlidirlər və bu irsə sahib çıxmağa borcludurlar.

Bu poemanı oxuyanlar xəyallarında Ağbabanı minbir rəngli portret kimi təsəvvür edəcəklər. O portretə Ağbabanın tarixi keçmişinin izləri görünür. O portretə Ağbabanın təbiəti, dağları, çayları, Çıldıra ayna tutan Arpa gölü təsvir edilib. Həmin portretə Ağbabanın özünəməxsus adət-ənənəsi, məişəti qələmə alınıb.

Ağbabada böyüyüb boya-başa çatmayan, o yurda bələd olmayan oxucularda daha əyani təsəvvür yaratmaq üçün o bölgənin tarixinə qısa ekskurs etməyi zəruri hesab edirik.

Ağbaba nahiyəsi tarixən, qısamüddətli dövrlər istisna olmaqla, Osmanlı imperiyasının Qars paşalığına tabe olmuşdur. Orta əsr mənbələrində bu bölgənin adı Arpalu oymağı kimi keçir. Ağbaba nahiyəsi öz adını başı daim qarlı dumanla örtülü olan Böyük Ağbaba və Kiçik Ağbaba dağlarının adından götürüb.

Ağbaba nahiyəsi cənubdan Şörəyel nahiyəsi ilə, cənub-şərqdən Qayqulu eli Qızılqoç nahiyəsi, şimaldan Axılkələk nahiyəsi ilə, qərbdən isə Çıldır nahiyəsi ilə həmsərhəddir. Qayqulu eli isə şimaldan Dağ Borçalı nahiyəsi, şərqdən Calaloğlu və Pəmbək nahiyələri ilə əhatə olunub. Tarixin müəyyən dövrlərində Qızılqoç nahiyəsi gah Ağbabanın, gah da İrəvan xanlığına tabe olan Şörəyel sultanlığının inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilmişdir.

Şörəyelin Qars vilayəti ərazisində qalan hissəsi Qərbi Şörəyel, indiki Ermənistan ərazisində qalan ərazisi isə Şərqi Şörəyel adlanır. Şərqi Şörəyel Ələyəz, Cacur, Qarakahya və Saqqızlı dağları ilə əhatə olunmuş, əsasən, düzənlik ərazidir.

Ağbaba nahiyəsi dəniz səviyyəsindən 1800-2200 metr, Şörəyel nahiyəsi 1500-1800 metr yüksəklikdə yerləşir.

Sahəsi 19,7 kv.km olan, dəniz səviyyəsindən 2020 metr yüksəklikdə yerləşən Arpa gölünə mənbəyini qarlı Ağbaba dağlarından götürən Qızılkənd və Hozu çayları ilə yanaşı, Qaraxan çayının bir qolu da tökülür. Mənbəyini Arpa gölündən götürən Arpaçay çayı Təpəköy, Düzkənd, İlanlı (Çaybasar), Şiştəpə kəndlərinin yaxınlığından keçib, Qızılqoç nahiyəsində Örtülü, Yellidərə və İlli suyu qollarını da alaraq Hamasanın yanından axaraq Şörəyel ərazisinə daxil olur. Aralıq deyilən yerdə Araz çayına qovuşur. Arpaçayın uzunluğu 205 km-dir.

Ağbaba və Şörəyelin qışı olduqca sərt keçir. Bəzən şaxta

40 dərəcədən yüksək olur. Qışı 6 ay sürən Ağbabanın havası quru olduğundan, şaxtası insanlara təsir etmir. Qış aylarında Arpa gölünün və Arpaçayın üstü buzla örtülür. Çılpaq dağlarla əhatə olunmuş Ağbaba və Qızılqoç nahiyələri heyvandarlıq, Şörəyel isə əkinçilik üçün yararlıdır.

Ağbaba nahiyəsi (1878-1918-ci illər) 40 illik Rusiya işğalı dönməsində Qars vilayətinin Qars qəzasının beş nahiyəsindən biri olub. Qars vilayəti isə hərbi-inzibati vahid kimi birbaşa Qafqaz Cənub-Şərqi İnzibati Nəzarətinə tabe olub.

Ağbaba nahiyəsi 1930-cu ildə Amasiya rayonu, Qızılqoç nahiyəsi isə Qukasyan rayonu adlandırılmışdır. Amasiya rayonunun 594 kv.km, Qukasyan rayonunun 547 kv.km ərazisi olmuşdur. Sovet Ermənistanı dövründə Şörəyel ərazisində Düzkənd (Axuryan), Ağın (Ani) və Ərtik (Artik) rayonları təşkil edilmişdi.

Ümumiyyətlə, hazırda Ermənistan ərazisində qalan Ağbaba, Şörəyel və Qızılqoç nahiyələrinin birgə ərazisi 2680 kv.km təşkil edir ki, vaxtilə bu ərazilərdə 200-dən artıq türk kəndi mövcud olmuşdur.

1917-ci il "Qafqaz təqvimi" nə görə Ağbaba nahiyəsinə 39 kənd daxil olmuşdur. Ağbaba nahiyəsi iki dairəyə, onlar da öz növbəsində kənd icmalarına bölünmüşdü.

Qızıldaş dairəsi üzrə:

Amasiya kənd icması – Hamasa (Amasiya), Daşkərpü, Mumuxan, Sınıx.

Güllübulaq kənd icması – Güllübulaq, Qaraməmməd.

Dələver kənd icması Bəzirgan, Dələver, Cəbəci, Təzə Qızıldaş, Köhnə Qızıldaş.

Mağaracıq kənd icması Qaraçanta, Mağaracıq, Çaxmaq.

Təpəköy dairəsi üzrə:

Təpəköy kənd icması Düzkənd, Bozqala, İlanlı,

Qars, Ərdahan və Batum təmsilçiləri İstanbulda «Dolmabağça» sarayında Sultan Vahidəddinlə görüşdən sonra.

Öndə çərkəzi geyimdə Ağbaba valisi Kərbəlayi Məhəmməd ağa. 15 avqust 1918-cil.

Qaranamaz, Təzəkənd, Şiştəpə.

Seldağılan kənd icması Ayıçınqılı (Təzə İbiş), Baxçalı, Qoncalı, İbiş, Mustuxlu, Ördəkli, Seldağılan.

Sultanabad kənd icması Balıqlı, Göllü, Öksüz, Sultana-
bad, Təpəköy, Kiçik Təpəköy, Xançallı.

Hozukənd kənd icması Güllücə, Qarabulaq, Qızılkisə, Söyüdlü, Hozukənd (Quzukənd), Ellərköy.

Bu kəndlərdən yalnız ikisində Qaraməmməd və Bəzir-
gan kəndlərində 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsindən
sonra Türkiyənin içərilərindən gələn "qaxdağan" ermənilər
məskunlaşmışdılar.

"Oğuznamə"lərdə və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında

adları çəkilən yer-yurd və şəxs adlarını özündə əks etdirən onlarla toponimlərə Ağbaba, Şörəyel və Qızılqoç nahiyyələrinin adı çəkilir. Bu da həmin ərazilərdə türk-oğuz boylarının hələ İslamaqədərki dövrlərdən yaşadığına dəlalət edir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının Qazan bəy oğlu Uruz bəyin dustaq olduğunu bəyan edən boyunda təsvir edilir ki, Qazan xan öz dəstəsi ilə Sürməli Ağcaqalasıdan çıxıb, Şirokuz (yəni Şirək oğuzları Şörəyel) ərazisindən keçərək kafər sərhədində olan Cızıqlardan adlayıb, Ağlağan və Gökçə dağlarında çadır qurur, ox atdığı, baş kəsdiyi yerləri oğlu Uruza göstərir.

Cızıqlar Qızılqoç nahiyyəsi ərazisində Arpaçayın sağında mövcud olan kəndin adıdır. 1946-cı ildən Tsoğamarq adlanır. Ağlağan dağı isə Qızılqoç nahiyyəsi ilə Boz Abdal dağ silsiləsinin sərhədində 2998 metr hündürlüyündə dağdır.

Gökçə dağı isə Ağbaba ilə Çıldır və Gürcüstan sərhədinin kəsişməsində hündürlüyü 2790 metr olan Göydağdır.

Qazan xanın adı ilə bağlı keçmiş Qızılqoç rayonunda Qazançı (Qayqulu Qazançı) və Artik rayonunda Qazançı (1946-cı ildən Meğraşen) kəndləri mövcuddur. Qazan xanın qardaşı Qaragünənin adı ilə bağlı Ağbabada Qaraçanta kəndinin şimal-qərbində Qaragüney dağı vardır.

Dastanın həmin boyunda Uruzun düşməne Qanlı Qara Dərvənddə əsir düşdüyü qeyd edilir. Gümrüdən şimalda, Gümrü-Qızılqoç yolunun üstündə Yuxarı Qanlıca (1946-cı ildən Marmraşen) kəndindən şərqdə Darbənd kəndi mövcuddur. Bu kəndin adını 1946-cı ildə dəyişdirərək Karmraşen etmişlər.

Bayındur xanın adı ilə bağlı olan Bayındur kəndi də Şörəyeldə indiki Axuryan rayonunun ərazisində Gümrü-İrə-

van dəmiryol xəttinin üzərində yerləşir.

"Kitab-Dədə Qorqud"da "Basatın Təpəgözü öldürdüüyü boy"unda Mamaq xanın adı çəkilir. 1921-ci ilə qədər Ağbaba nahiyəsi ərazisində mövcud olmuş, Qars müqaviləsindən sonra əhalisi Türkiyəyə köçmüş və hazırda xaraba qalan Mumuxan kəndi, bizzə, Mamaq xanın adından qalmadır.

Dastanın "Uşun qoca oğlu Əyrək boyu"nda Əlincə qalasının adı çəkilir. Şörəyeldə Gümrünün şimal-şərqində Pəmbək çayının yaxınlığında Əlincək kəndi olmuşdur. Sonralar bu kənd və orada olan qala da dağıdılmışdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Dirək, Qıpçaq Məlik, Dölək Uran kimi pəhləvanların adları çəkilir. Şörəyeldə Düzkənd (Axuryan) rayonu ərazisində Dirəklər və Təpədölək kəndləri, Ərtik (Artik) rayonu ərazisində isə Qıpçaq kəndi mövcuddur. Dirəklər kəndi 1968-ci ildən Karnut, Təpədölək kəndi 1945-ci ildən Arevik, Qıpçaq kəndi isə 1946-cı ildən Haric adlandırılıb.

"Oğuznamə"lərdə Nuh peyğəmbərin nəvəsi Dib Yavqu xanın oğlanlarından birinin adı Qara xandır. Mənbəyini Ağbaba dağlarından götürən Qaraxan çayının bir qolu Arpa gölünə, digər bir qolu isə Qars ərazisindən keçib, Şörəyeldə Arpaçaya qovuşur.

Qızılqoç (indiki Aşotsk) nahiyəsinin əski adı Qayqulu eli olmuşdur. Qayqulu adı 24 oğuz boylarından birinin Qayı boyunun adı ilə bağlıdır.

Qərbi Şörəyeldə yəni Şörəyelin Türkiyə tərəfdə qalan hissəsində Oğuzlu kəndi mövcuddur. Şərqi Şörəyeldəki Ağin yaşayış məskəninin əsl adı isə Ağhin (Ağhun) olmuşdur. Ağhin isə oğuzların əfşar boyunun yaşayış məskənlərinin adlarını əks etdirir.

"Oğuznamə"lərdə və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında sadalanan toponimlər bir daha onu göstərir ki, Ağbaba, Şörəyel və Qızılqoç nahiyələri əski oğuz-qıpçaq boylarının vətəni olmuşdur.

1500-cü ilin yayında Şeyx İsmayıl Səfəvi ətrafında cəmləşən qızılbaşlarla birlikdə Ərzincana səfəri zamanı Şörəyeldə düşərgə salmışdı. 1639-cu il Qəsri-Şirin müqaviləsinə görə Səfəvilərlə Osmanlı dövlətləri arasında sərhəd Arpaçaydan müəyyən edilmişdi

Ermənilər Şörəyel və Qızılqoç nahiyələrinə yalnız rus ordusunun 1827-ci ildə İrəvan xanlığını, Ağbaba nahiyəsinə isə 1878-ci ildə Qars paşalığını işğal etməsindən və 1921-ci il Qars müqaviləsinin imzalanmasından sonra Türkiyə ərazisindən gəlib yerləşmişlər.

1915-1918-ci illərdə Andronikin komandanlıq etdiyi quldur dəstələri Türkiyənin içərilərindən köçüb gələn "qaxdağan" ermənilərlə birgə Ağbabanın Gümrüyə yaxın aran kəndlərinə hücumlar edib, onları Türkiyənin içərilərinə doğru qaçqın düşməyə məcbur etmişdilər. Macal tapıb qaça bilməyənlər isə quyulara atılıb diri-diri yandırmışdı.

Bu qırğınlar 1918-ci ilin martında türk qoşunlarının Ərzurumu azad etməsindən sonra daha da şiddətlənmiş, türk ordusunun önündən geri çəkilən erməni könüllü birlikləri türk kəndlərini yandıraraq, əhalisini qətlə yetirmişdilər. Qırğınlar türk qoşunlarının Gümrünü azad etməsinədək davam etmişdi. Diviziya generalı (tümgeneral) Əhməd Hulki Saral 1919-cu ildə İstanbulda dərc edilən "Erməni məsələsi" kitabında yazır: "1918-ci il mayın 1-də yüzə qədər erməni atlısı Şiştəpə və Düzkənd çevrəsində

altmış uşaq, qadın və kişini öldürmüşdür".

1918-ci il martın 3-də imzalanan Brest-Litovsk müqaviləsinə əsasən, Üç Sancaqda – yəni Qars, Ərdahan və Batum vilayətlərində plebisit (rəy sorğusu) keçirmək qərar alınır və iyunun 12-də keçirilən plebistin nəticələrinə görə, bölgələrin əhalisi, o cümlədən də Ağbaba nahiyəsinin əhalisi yenidən Türkiyəyə birləşmək arzusunun ifadə edir. Səsvərmənin nəticələrini İstanbula təqdim etmək üçün nümayəndə heyəti göndərilir. Ağbabanı 1872-ci ildə Köhnə İbiş kəndində anadan olan Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağa təmsil edir. Heyət avqustun 15-də 6-cı Sultan Vahidəddin tərəfindən hörmətlə qəbul edilir. Bundan sonra bütövlükdə Qars vilayətində olduğu kimi, Ağbabanın qaçqın əhalisi də öz yerlərinə qayıdır.

Türkiyənin Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyyəti nəticəsində bağlanan Mudros sazişinin (30 oktyabr 1918-ci il) şərtlərinə əsasən türk qoşunları Şərqi Anadoludan 1914-cü il sərhədlərinə geri çəkilməli olur. Fərsətdən istifadə edən ermənilər həmin ərazilərə sahib çıxmaq istəyirdilər. Bunun qarşısını almaq üçün 1918-ci il noyabrın 5-də Borçalıdan Kəpənəkçi Emin ağanın sədriliyi ilə Qars İslam Şurası təşkil edilir. Noyabrın 15-də 1-ci Qars konqresi keçirilir. Konqresdə Gümrü və Ağbabanı Qızıldaş kəndindən vəkil Xəlilbəyoğlu Topal Əli bəy təmsil edir. Konqresdə Fəxrəddin Ərdoğanın başçılığı ilə "Müvəqqəti heyət" seçilir. Ağbabanın Qaraçanta kəndindən Əhməd bəy Hacıyev heyətin tərkibinə daxil olur. Konqres geri çəkilən türk ordusundan silah əldə etmək və yerlərdə Qars

İslam Şurasının şöbələrini açmağı qərara alır.

Noyabrın 30-da keçirilən və üç gün davam edən 2-ci Qars konqresində Batumdan Naxçıvanadək əraziləri birləşdirən Qars Milli İslam Şurası hökuməti qurulur. Hökumətin rəisi əslən gümrülü İbrahim bəy Cahangirov seçilir. Parlament funksiyasını icra edən 12 nəfərlik Mərkəz Müməssilləri heyətinin tərkibinə Ağbabadan Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağa və Əhməd bəy Hacıyev daxil olurlar.

Ağbaba Milli Şurası bölgə əhalisini erməni hücumlarından qorumaq üçün yerli səfərbərlik keçirir və Ağbaba süvari alayını təşkil edir. Belə qayda qoyulubmuş ki, əsgər verə bilməyən ailələr bir tufəngin pulunu və bir at, yaxud bir inək verməli idilər. Bu qaydaya əməl etməyənlər ciddi cəzalandırılmışlar.

Geri çəkilən türk ordusunun zabiti, yüzbaşı Xurşud bəy Ağbabada qalib könüllü dəstələrin təlimi vəzifəsini öz üzərinə götürmüş, Ağbaba süvari alayı ermənilərə qarşı mücadilə edəcək bir gücə sahib olmuşdu.

1919-cu il yanvarın 17-18-də 131 nümayəndənin iştirak etdiyi 3-cü Qars konqresi hökumətin adını dəyişdirərək Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökuməti Müvakkata-i Milliyyəsi adlandırmış, onun Anayasasını (Konstitusiya) qəbul etmişdi.

Bu arada, yəni 1919-cu martın 25-də Cənubi-Qərbi Qafqaz hökuməti öz müstəqilliyini elan edir və özünü Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti (CQQC) adlandırır. Aprelin 12-də ingilislər erməni daşnak hökumətinin arzusunun yerinə yetirərək CQQC-nin parlament binasını mühasirəyə alaraq 30 nəfər parlament üzvünü və hökumət nümayəndəsini həbs

etmiş, baş nazir İbrahim bəy Cahangirov başda olmaqla 11 nəfəri Malta adasına girov göndərirlər. Bundan sonra CQQC-nin 12 bölgəsində milli şuralar yerli hökumətlər şəklində müstəqil fəaliyyət göstərirlər. Ağbaba Şurası da Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağanın sədrliyi ilə öz işini davam etdirir.

İngilislərin CQQC-ni süquta yetirməsindən dərhal sonra Ermənistan ordusunun 1-ci və 4-cü piyada polkları general Osipyanın komandanlığı altında, daşnak hökumətinin Qars valisi təyin etdiyi Stepan Korqanovla birlikdə respublikanın sərhədlərinə daxil olurlar. Aprelin 30-da daşnak hökuməti Qarsda öz fəaliyyətinə başlayır və bölgələrdə qəza təşkilatlarını qurmaq üçün öz nümayəndələrini yerlərə göndərir. Fəxrəddin Ərdoğan xatirələrində yazır: "Çıldırda doktor Əsəd bəy, Ağbabada Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd bəy əllərindəki qüvvətlərini gecə-gündüz çalışıb yerləşdirdikdən sonra bura ermənilərin girməsinə mane oldular.

1921-ci ildə Kazım Qarabəkir paşanın dərc etdirdiyi "1919 və 1920-de Kafkasda İslamlara Karşı Yapılan Erməni Mezalimi" kitabında göstərilir: "Ermənilər Ağbaba bucağına 1919-cu ilin sonlarından başlayıb, 1920-ci ilin içində pək çox zərər və ziyan verərək, bir çox köyləri yandıraraq, əhalisini Gürcüstana qaçıb sığınmaya və Türkiyəyə köçməyə zorlamışdılar".

Ağbaba nahiyəsinin Qars vilayətinin tərkibindən ayrılıb Ermənistan qatılmasının səbəbi bu dağlıq nahiyənin Aleksandropola (Gümrüyə) daha yaxın məsafədə yerləşməsi və Türkiyə Böyük Millət Məclisinin qərarına əsasən Türkiyə tərəfinin Ermənistanla sərhəd boyu blokhauzları (çöldə tikilən hərbi istehkamları) Arpaçay boyunca Aleksandro-

pol-İrəvan dəmiryol xəttindən 8 verst məsafədə (bir vest = 1,07 km) geri çəkməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Beləliklə, Ağbaba nahiyəsinin 594,75 kv verst ərazisinin 450 kv verstini və 34 kəndi Sovet Ermənistanına qatılmışdır.

Qars müqaviləsinə əsasən türklərə 6 ay ərzində öz əmlakları ilə birlikdə Türkiyəyə köçməyə icazə verilmişdi. Bundan sonra Ağbabanın Sınıx, Mumuxan, Köhnə Qızıldaş, Qoncalı, Ördəkli, Seldağılan, Mustuqlu, Baxçalı, Söyüdlü, Təzəkənd və Şiştəpə kəndlərinin türkləri elliliklə Türkiyəyə köçmüşdülər.

O zaman İranın Gümrüdəki konsulluğunun vasitəsi ilə Ağbabanın bir sıra kəndlərindən 6 minə yaxın adam "Şiri-Xurşid" bayrağı altında İrana köçürülmüşdü. Köç zamanı ermənilərin hücumları nəticəsində çoxlu tələfat olmuşdu. İran ərazisində də çox məşəqqətlər görən ağbabalıların bir qismi 1921-ci ilin yayında Sovet Ermənistanı hökumətinin icazəsi ilə Ağbabaya qayıdabilmişdi.

1920-ci illərin əvvəllərində Ağbaba nahiyəsində ermənilər yeganə olaraq Qaraməmməd kəndində yaşayırdı. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Ağbaba nahiyəsində ermənilərin sayını artırmaq məqsədilə Arpaçayın sol sahilində yerləşən, əvvəllər Qızılqoç nahiyəsinə daxil olan və Türkiyədən köçürülmüş ermənilərin yerləşdikləri Cələb və Bəndivan, erməniləşmiş yunanların yaşadığı Baytar kəndlərini nahiyənin tərkibinə daxil etmişdi. Daha sonra isə İlli (Hoğmik) kəndi də Amasya rayonuna birləşdirilmişdi ki erməni əhalisinin xüsusi çəkisi daha da artsın. Bundan sonra nahiyə mərkəzində erməni məmurların sayı qat-qat artırıldı.

1918-1920-ci illərdə erməni-türk müharibələri zamanı Qars vilayətindən gəlib Gümrü ətrafında yerləşən erməni ailələrinin bir qismini 20-ci illərin əvvəllərində, əsasən Sınıx,

Mumuxan, Təzə Qızıldaş, Qıdaşen (Tezbahar), Çaxmaq və Qoncalı kəndlərində yerləşdirilmişlərsə də, sonradan ermənilər həmin kəndləri tərk edərək Gümrüdə məskunlaşmışdılar.

1930-cu il sentyabrın 30-da Ağbaba nahiyəsinin əsasında Amasiya rayonu təşkil edilmişdi. 1936-1938-ci illər repressiyası zamanı daşnak tör-töküntülərinin əlinə gözəl fürsət düşmüşdü. Kommunist maskası taxmış daşnak komandirlərindən olan Hayrapetyan ("Yediyar" ləqəbli) "NKVD"-nin rəisi idi. Hayrapetyan Amasiyanın bütün kəndlərində xalq arasında nüfuzu olan, az-çox savadlı sayılan türkləri "Türkiyədə qohumları olması və onlarla gizli əlaqə saxlamaları" adı altında həbs etdirmiş, onlara "siyasi dustaq" damğası vurduraraq Sibirə və Qazaxıstana sürgün etdirmişdi. Tutulanların bir çoxu "troyka"nın qərarı ilə güllələnmişdi.

Ermənistandan türklərin 1948-1953-cü illər köçürülmələri dağlıq Amasiya rayonundan da yan keçməmişdi. Amasiya rayonunun Türkiyə ilə təqribən 60 km. uzunluğunda sərhəddə yerləşməsi səbəbindən Ermənistan hökuməti Amasiya rayonunun azərbaycanlı kəndlərini də Azərbaycana köçürmək qərarına gəlmişdi. Amasiya rayonunun Qarabulaq, Qızılkənd, Şurabad və Daşkörpü kəndləri Azərbaycanın aran rayonlarına köçürülmüşdü.

1987-ci ilin əvvəlində rayonun 21 min nəfər əhalisindən təqribən 18 min nəfərini türklər təşkil edirdilər. Belə ki, 27 kənddən 21-də sırf türklər, 5 kənddə ermənilər, rayon mərkəzində isə türklərlə ermənilər qarışıq yaşayırdılar. Rayonda yaşayan bütün ermənilərin sayı təkcə Güllübulaqda yaşayan türklərin sayından bir azca çox idi. Buna baxmayaraq, rayonda nomenklatur vəzifələrin 85%-ni ermənilər tutmuşdular.

İndi Ermənistan adlanan tarixi Azərbaycan torpaqlarından soydaşlarımızın 1988-ci il sonuncu kütləvi deportasiyasına ciddi hazırlıq 1987-ci ilin noyabrından başlanmışdı.

Həmin il oktyabrın 27-də Heydər Əliyevin SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsindən və Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun üzvlüyündən azad edilməsindən dərhal sonra Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi və azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası planı işə salındı. Sov. İKP MK-nın baş katibi Mixail Qorbaçov və onun köməkçisi Georgi Şahnazarov erməni separatizminə dəstək verdilər. İlk vaxtlar bağlı qapılar arxasında müzakirə edilən məsələlər sonradan küçə və meydanlarda ultimatum şəklində səslənməyə başladı.

1988-ci il iyunundan Ağbabadan köç dalğası başlandı. Daşnaklar tərəfindən edilən zorakılıq, döymə, talan etmə sonralar öldürmələrlə müşayiət olundu. Gümrü üzərindən yollar bağlı olduğundan, əhalinin böyük hissəsi yalnız Qaraarxac (Qaraxaç) yolu ilə Naltökəndən keçib, Baş Keçidə adlayır, oradan da pərən-pərən olurdu. 1988-ci il dekabrın 7-də Baş verən dəhşətli zəlzələdən sonra Amasiya rayonunun mühasirədə və girovluqda qalan təqribən 18 min nəfər əhalisi Gürcüstan üzərindən Azərbaycana köç edə bildi. Bununla da qədim Oğuz eli Ağbaba və Şörəyel türksüz əraziyə çevrildi.

Səyyad Ağbabalı oxuculara təqdim etdiyi poemasına uzun illər boyu dostluq etdiyi, Azərbaycanın Böyük Ozanı Zəlimxan Yaqubun Ağbabanı vəsf etdiyi şeirini olduğu kimi daxil etmişdir. Zəlimxan gəncliyindən Ağbabaya bağlı idi, Borçalının və Ağbabanın saz-söz adamlarını, ziyalılarını bir-birinə bağlayırdı. Ağbaba aşıqlarının və şairlərinin sözlərini əzbərdən söyləyərdi Zəlimxan Yaqub. Borçalının digər azman oğlu, sözün həqiqi mənasında Böyük Türk Abbas Ab-

dulla da Ağbabanın son günlərini vəsf edib, ona ağı söyləyib. Onun "Ağbaba türkləri" adlı şeirinə Türkiyədə nəşr edilən bir jurnalda rast gəlmişdim. Bu şeir həm viran qalan Ağbabaya bir ağı, həm də doğma yurdlara dönmək çağırışıdır.

Ağbaba türkləri

**Amasyanın öz adıdı Ağbaba,
Ağbabada viran qaldı el, oba.
Ağla, ağla kor olası gözlərim
O yerləri görərmisən bir daha?**

**Qaraxaçın arxasıdır Ağbaba,
Göy yaylaqlar yaxasıdı Ağbaba.
Sənələrlə köç eyləyən ellərin
Arxasınca baxasıdı Ağbaba.**

**Vədəsində durdurmadım köçümü,
Alammadım yağılardan öcümü.
Ağbabanı yad ellərə tərək etdim,
Dönük çıxdım, əfv edərmi suçumu?**

**Mənsiz solar gülüm, səndə demədim,
Odum səndə, külüm səndə demədim,
Məzarım da yakılacaq, Ağbabam,
Qalım səndə, ölüm səndə demədim.**

**Ağbabanın qanlı yağar yağışı,
İraq qaldıq, eşidilməz qarğıışı.
Köksü üstə yürüdükcə yağılar,
Mənə keçər, sənə keçər qarğıışı.**

Abbas Abdullanın bu şeiri Səyyad Ağbabalının poeması ilə, onun ağrısı, acısı, fəryadı və çağırışı ilə həmahəng səsleşir.

Səyyad Ağbabalı da öz qələmi ilə sənələrlə köç eyləyən ellərin tarixini vərəqləyir, böyük ürək yanğısı ilə bu torpaqdan qopmamağa çağırış edir, Böyük Qayıdışa səsleşir. O fürsətə, o günə hazır olmağa çağırır. Özümüz hazır olmalıyıq, övladlarımızı da, qədim-qayım elimizin yurddaşlarını da bu çağırışa kökləməliyik.

Allah yardımçımız olsun!

“Ağbaba” poeması

İdeya müəllifi və buraxılışa məsul – *Xaqani Ağbabalı*

Tarixi hadisələr, faktlar və toponimlər üzrə elmi məsləhətçi – *Nazim Mustafa*, Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, Dövlət Mükafatı Laureatı

Redaktor – *Züleyxa Nadir*

Tərtibçi – *Fuad Bağirov*

Naşiri – *Nəsib Ağbabalı*

"CBS PP" MMC mətbəəsində çap olunub

Yığılmağa verilib: 17.03.2003

Çapa imzalanıb: 10.04.2023

Format: 60x90 1/16

Həcmi: 6,5 ş.ç.v.

Tiraj: 500 nüsxə.